

११
१

अथ

११
१

ग्रन्थनामः—

“नैषधौय प्रकाश”

कर्तृनामः—

“श्रीनारायणः”

(सर्गः) :—

(भयोदशः सर्गः)

विषयः—

काव्यम्

Nai'shidhiya Prakash.

1943

ककमाहीअसासोभळकेलापाहिजे

११
१

अथ

नेषधीयपकाशे

गयोदशरगि

श्रीनारायणप्रणीतः

११
१

✓ ११
१

कल्पद्रुमानपरिमलावभृंगमालामात्राश्रयानिखिलनन्दनशाखिवृन्दान् ॥ ताराजकापदगम्यविमानधुर्योन्युर्नलाकृतिध
रानथपंचवीरान् ॥ १ ॥

श्रीरघुनाथायनमः ॥ इहानीमिद्रादिपंचनलीसंज्ञत्रयोदशसर्गमारनतो कल्पद्रुमेति ॥ अथविमानधुर्य
शिविकावाहिनः तानैमीराजकाराजसमहात्त्रपगम्यनिर्वर्तनलाकृतिधरान्नलवेषधारिणः पंचवीरान्नल
सहितानिद्रादीन्निष्प्रापयामासुः ॥ शिविकावाहिनातेषुपंचसुनलोस्त्रवानेवत्परिज्ञानात्तत्पस्यापि
नलरूपधारकत्वं घटतो यस्ययद्रूपंतद्वारित्वंतस्यापियुक्तमेवतिकव्यपक्षयापियुक्तं ज्योतीवीरपदेनशोभ
मायकगुणः केकस्मात्कांका निवापरिमलामनोहरागंधाः निखिलाः समस्तानंदनशाखिनो देवाद्यानतरव
स्त्रिषां हंदात्त्रात्मश्रयापरिमलाश्रितान्तामालान्त्रमरपंक्तिंपरावर्त्तयित्वायात्कल्पद्रुमानिवा कल्पद्रुमा
नंदनस्थितवृक्षापेक्षयाधिकास्तथान्पराजोपेक्षया तेपीत्यर्थः ॥ सर्वाभिलाषसूरकत्वमाभ्यातमंदीरा
दिष्वपिचतुर्षुकल्पद्रुमशब्दप्रयोगः नैम्यप्यात्माश्रया विमाने स्थितत्वात् ॥ नयतेदिकर्मा ॥ शासाहादि
ति ॥ सादेवी तत्रेतेषु मध्ये प्राधान्या निवेशनक्रमानुरोधाच्चदिवो नाथमिंद्रमधिकृत्यादिरपतथा
नेनप्रकीर्णोवेचकथयत्ययथायनसराचीपतिरिद्रश्चाभ्यधायिउक्तेनवति ॥ तस्यैषधकायस्यमा
या छन्नवर्प्रकाशिनप्रकटितंनवति ॥ किंनृतासाहाकृतंअखिलजगतांजनताचस्त्रिंजनसमूहवृत्ता

साक्षात्कृताखिलजगज्जनिता परिज्ञातत्राधिनाथमधिकृत्यादिवस्तथा ॥ उच्येयथासचैराचीपतिरभ्यधायिप्रकाशितस्यनचनैषध
कायमाया ॥ २ ॥

महकिमस्यवरवर्णनिवीरसेनोद्भूतिं हि वदन्तविजिचरपोरुषस्य ॥ सेनाचरीभवदिभाननदानचारिवासेनयस्यजनितामर
भीरणश्रीः ॥ ३ ॥

तोययासा ॥ यथाईद्रादीनां प्राकृष्टंनर्विच्छारा जयावर्णनंचमो नित्वे प्रतिनाक्ष्यो नतथावोचदितिनाव ॥ सा
क्षादिति ॥ विशेषेणनलरूपं तत्वागतानामिंद्रादीनां ज्ञानेवित्तं स्मृत्यतो ॥ शोभमइति ॥ हि वरवर्णनिउत्तमेने
मीवयंअमुष्यंद्रस्ववीरयुक्तायावीराणांवासेनायाः सेन्यउद्भूतिंउच्छेष्टैश्वर्यसामर्थ्यवाकृत्यंवाकिंनृपोवर्ण
यामां वर्णनाशकत्वाद्वागोचरइत्यर्थः ॥ किंनृतस्यद्विषनमिद्रोयोबलनामोदैत्यस्तस्यविजित्वरंजयन
शीलंपौरुषंपराक्रमोयस्यायस्वरणश्रीः सेनाचरीनवंतौमैनिकौनवंतौयौइन्नाननवारीगोणानारायेण
तयोर्वसेनाधिष्ठानिनस्तत्वाजनितास्तत्ताअसुरनीदैत्यनयंययासाअसुरेभ्यो देवानांयानीः तस्याईरणं
पणंतेनयाश्रीः सायस्यजनितेतिवा ॥ वागोचरास्यचरितमित्यर्थः नलपेक्षयाअस्यवीरसेनाक्षेत्रपाडुपत्रिं
किंकथयामः अपितुनअकथनेपिलोकत्रेयप्रसिद्धत्वात्स्वगुरौरेवास्परव्यातत्वाद्वायाहिस्त्वयंनप्रसिद्ध
स्तस्वपित्रादिप्रसिद्धावर्णनंक्रियतेअयंतुनतथेतिनाव ॥ किंनृतस्यद्विषतांबलस्यैम्यस्यांगिकस्यसत्त्व
स्ववाजित्वरंपौरुषंपराक्रमोयस्यायस्वरणश्रीः सेनाचरीनवंतौमैनिकाइज्जास्त्रिषां ज्ञाननदानवारिसुख
दानोदकं तस्यवामिनगंधेनसुरजिर्जनितारलेयाः सावर्णीसेनायामचलीनवतांपर्वतायमानानांइजा

रान ५

रय ७

गणेनहारिणः पयोधरास्तनास्तेषामंकः प्राश्नप्रदेशः तच्चुंबुइंद्रवापोनरवपदविशेषस्तेन संबधादिभर
 नप्रनायासांतानिः इंद्रवापवदाकाश्याः द्वादिभ्यमणिप्रनायासांतानि रितिवा वित्रमणिप्रनाः संबधि
 ताः शक्रधनुः सहजानवंतीति बज्रलेराजरेणैर्षिता निरित्यर्थः । खचदीप्तिः संवरणयोगायाः होलीनृ
 तामतुलककर्मविग्रहाणामुद्दामदर्पहरिकुंजरकोटिनाजां । पक्षच्छिदामयमुरग्रबलोविधायमग्रविप
 ज्जलनिधीजगदुज्जहार । इति पद्यं कुत्रचित्युक्तं केदृष्टं । तस्यायमर्थः ॥ अयं होलीनृतां पर्वतानां पक्षच्छि
 दां विधाय कृत्वा विपज्जलनिधौ आपत्समुद्रमग्रं पक्षसहितैः पर्वतैश्चुलीकुराणां जगदुज्जहार उच्चक
 र्त्तत्यर्थः ॥ पर्वतपक्षच्छेदनादिपद्रहितं ततवानिति तावत् । किं नृत्तानां अतुला अतुलाः ॥ स्रुतेणं च के
 दनिश्चेताश्चान्नसंतिमार्ग्यं ॥ एवं विधा विग्रहादेहोयेषां तथा उद्दामदर्पाणां अंशदानां हरिकुंजराणां
 त्यर्थः ॥ किं नृत्तये बलादेत्यादुदग्रं उदग्रबलं यद्वा उदग्रं पौरुषं यस्य स ॥ नलपक्षे अतुलानतुल्यत्वात् सत्तद
 णां श्रककनिश्चेताश्चान्नसंतिमार्गं तिएवं विधा विग्रहाः शरीराणि वैरवायेषां उद्दामदर्पा हरयोऽश्वाजा
 श्वतेषां कोटिनजतां वैरिण्यपाणां पक्षच्छिदां सहायं छेदं कुक्षिच्छेदेवाकृत्वा उदग्रं बलं पौरुषं सैन्यं वायसा

ककशा

नेटी ७१२

३

सु४

यं

यं नलो वैरिणतापत्समुद्रमग्रं उज्जहार वैरिणो हत्वा आपद्रहितमकरोदित्यर्थः ॥ पा॥ नृमी नृत इति हि घट
 स्थप्रतिजेटो स्पष्टि नौ स्तनोयस्यास्तत्संबुद्धि नैमित्त्यं स मिति संग्रामे नृमी नृतां पर्वतान् जिह्जितारं तथा न वि
 द्यते पर्वतजस्य पायोनाशायस्य तममुं अमघवंतमनिद्रं नृत्तुनैव जानीहि अपि त्विंद्रवायां इंद्रस्य सह
 स्नेन त्वान्नायं तथेत्तत आह ॥ त्वं एतदीयं रायं पाणिमतिक्रान्तं प्रसृताक्षपि दीर्घं अतएकजुतमाश्रयकारि
 कयं विजुप्तं नलरूपधारणं छगदितं बज्रनेत्रस्य नावावा ऊनेत्रं नालोकसेनपत्रपस्त्रिगुधत्वात् नलविद्यमानत्वा
 दित्यर्थः । रायावतिक्रान्तं हस्ततले यो नैत्राणि न संतीत्यर्थः इति वा । बज्रनेत्रसमूहं वा । बज्रनेत्रसंबंधिनमेत
 दीयमजुतमतिरायमुक्तं कर्षवाश्रयमिति वा । नलपक्षे त्वममुं अघवंतं सपापं न जानीहि । पुण्यश्लोकत्वात् । र
 एराज्ञा जितारं तथा । पगतिविशिष्टः अप्रमोयस्यान्तरिणः अपगतिव्यपायः । पलायनं यस्यापलायमानं इत्यर्थः
 एतदीयं अतिरायमपरिमितहस्तपरिमाणमाश्रयं रूपं प्रावरणवशाद्वा ऊहो हस्ते स्थितं नेत्रं चीनां मुकुं उदग्रं
 यातथा द्रव्यांतरविलोकनव्याजेन नालोकसेन अपित्वा लोकयत्यर्थः । बाह्वर्चनेत्रवत्वात् पुनेत्रं वा त्वं अतिरायि
 वेदाम्योऽशौचयोऽलावतिशयोनेत्रवद्वयमतिक्रान्ते अतिरायेव अतिरायेवेति न नृमुं मेकं केशेषेण वा व्याख्या

तौ ९

या एतदीयं गुप्तमनेन पालितं बहवश्च नो तारश्च ब्रूनां वाने नारस्तेषां सप्रहं अतिशयितो हस्तो यस्य ल
 क्षणावदानं उक्तमालोक्य मृगवदाया अप्यनेन पोषिता इत्यस्मात्कृष्टत्वं व्यज्यते। कृत्वा निशं निडुरं
 पविरित्य मरुः नित्रं मथिगुणवस्त्र इति विश्वजिह्वुः लाजिष्ठश्च कुरुरिति ताड्य लिप्यन्तुः तद्योगिनी नृत्त
 इति नलकिति षष्ठी निषेधाद्वितीया ब्रूनेत्राद्वावनावसमहमेव धेध्वन् ॥ पक्षे प्राण्यं गत्वा देकवक्त्रा
 वः ॥ ६ ॥ लेखा इति ॥ हेनतं विने अतिष्ठु निविडुनितं वेनैमिबलादीनां बलवृत्तनमुचिप्रच तनीसमृ
 षं संश्रुणं राजं राजनावसस्य प्राज्जो ब्रू उपनोगस्तस्य पिशुनास्तदसिहन लिखा देववृत्तस्यं इत्यपाणी
 चरणे च पाणिचरणं सरागं सानुरागं यथा तथा दधते धारयति ॥ हस्तदानात्पाणिं नमः ॥ स्कारार्थं च वरण
 वित्पथः तत्तस्मादेनेन हरिणं द्रेण पत्या सार्धं च वीवमुदमुदह स्वधारयस्वा नलपक्षे स्वरागमरुणं एत
 स्पपाणि चरणं कर्तुं मेन्यस्वा म्यमात्मादिनिःषड्विधेन वा बलेन समृद्धस्य राजस्य प्राज्ज उपनोगस्तस्य
 विकाः सासुद्रको कालक्षणा नृता चक्रधजादितेखाः कर्मभूता दधते धारयति ॥ दधधारणे एकवचना
 तमस्मिन्पक्षे रूपं ॥ तस्मादेनेन पत्या नलेन सह हर्षधारयस्वा केन केन ॥ हरिणं द्रेण च वीवलेखा इति

ए२४

नेरी उ२

४

दनाः पिशुनो खलस्त्वका वित्पमरुः ॥ नितं वराद्वा इति शयार्थे इति ॥ पाणिचरणं प्राण्यं गत्वा देकवक्त्रे एक
 तं ॥ ७ ॥ आकर्णति ॥ असौ सुदती नैमी एतां प्रवीक्षा अखिलां वाचमास्व डले पिबनले पिबतुल्यं नाती समान
 संवदामाकर्ण्य उनेयं इद्रेन लेखसमानं रूपं एकैकं विगाहमाना जानती विशाखावला कनादपि विशेषमनुप
 लभमाना यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियाश्च निर्यायनावापतां न प्राप ॥ अनेयं दुःसुता ॥ किंवा नलस्तयोः मरुत्वा
 दयमिद्रेन लोवेति नाज्ञासीति द्वित्यर्थः ॥ अपि वितिसमुदयो परस्परसमुच्चयवाचके ॥ अवापतु इति वाद
 ॥ ८ ॥ अक्रुति ॥ सा जगवती सरस्वती नृयपुनरपि वचसः सृजंवा अर्जलां अमृजत् ॥ किं तत्वा तत्र ते मध्ये
 स्पानैमी समीपे पवनस्य सरवाय मन्त्रिर्निर्द्वयो द्विषाः पुन किं तत्वा जैमीय इति दोलायमाने दोले कनवत्
 नोयस्थास्तां परिनाम्य संवित्प ॥ इति किं एष किं शक्रः स दूतपदः निषेधाधिपतिर्नलोवेति ॥ दोले वावरतिक
 त्वः क्यडः सलोपश्चेति क्यडि शानतिदोलामानमिति ॥ अस्यां सा मीपिक आधारः ॥ ९ ॥ एष इति ॥ हिनेमि एष
 प्रतापस्य निधिः प्रहृष्टो ह्यस्य श्चिष्ठानं तथायं सदा उ ऊतिमान् धृगमनमुक्त उर्ध्वज्वलनो यमित्यर्थः ॥ धनं ज
 यनवक्रिता अनेन किं नाम का संज्ञा ना ज्जितं न प्राप्ता ॥ अनेनैव शानरो वक्रित्यादिकं नाम निर्वचनयोगात्

३

य३

धर्मित्यर्थः। सर्वेषामपि नामानि निर्वचनमस्मैवा। नाम संज्ञावनाया। अग्निर्न निन किं नाम वस्तुन प्राप्तं तै ऊसा
 नां परमा एतानां मर्वत्रा विरलत्वेन विद्यमानत्वादि तिका। अनेन धनं जयत्वा हे भूत्वा सार्थकं नाम किं नाम जि
 तमिति वा। धनं जयत्वा देवत्वं सुखं रपित्वा दसु आदयेः प्रनृतं बऊ हे मस्वर्णमधिगच्छ प्राप्नुहि। धनमि
 छेदुता शनादि तुक्ते। अनेन प तं प्रथमं सुवर्णमिति श्रुतेरस्मात्स्वर्णं प्रथममुत्पन्नो अस्मै वा नेरिव
 कस्य चन कस्यापि नास्वरो दे दीप्यमाना रूपसंपन्ना स्ती ते जो मात्र विवक्ष्यते जो व्यतिरिक्तस्य कस्य च
 न शुक्लनास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः। न लपेह एष न लः क्वात्र तेजः स्थानं। तथा सदा दयवान्। तथा अनेन
 जयेन तत्वा किं नाम धनं नाम जि तं वैरिणो विजित्य धनमज्जितं। दायो दानं तेन सहितमिति वा एतेन
 धना जनेन स्वोपयोगः फलं न। किं तु दानेनैव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च सूचितं। सदा अयं शुभावेहा वि
 धिर्यस्मै दिति वा। अस्मै न लः सुखं स्वधर्मोपा जि तं द्रव्या दसु आत्प्रवृत्तं सुवर्णं प्राप्नुहि। सुवः शुभा ने. १. ३५
 ररूपादिति वा। अस्मै न लः स्वोपयोगः कायकांतिममृद्धिः कस्याप्यन्यस्यास्ती जा दीप्तिः स्वरः कंम
 द्यं रूपं सौ द्यं तेषां संपदस्य व कस्यापि नास्तीति वा तेजस्वी नधुरस्वरः सुंदरश्चेत्तु कं वा ति जेनाम

पार्थिवानि एषिवीका यी लि टण कांष्टका शीषादी र्जिता न्ये वाधिकरणं तदेवाधारस्ततः प्रभवउत्पत्तिर्न स्या एवै विधा भू

धनं जयः। सुखं रपित्वा मित्यमरः। धनं जयः संज्ञायां नृदृष्टीति खच्। अरुद्धिषादिति मुम्। नास्वरं स्वेवना
 सेति वरमो। अत्यर्थं ति। हे रुचिरकली गो न न प्रवेणं द्रिये नेमि अस्मै ररूप्यः। ति शयितं हि ति पटुता
 ज्वाला एतव तस्य कवली न वेति या सी न वेति तानि तानि न संस्य मेह श्वरस्य शिवस्यो गारा गजननाय उड्डुलने
 नां गानां विविष्टवर्णं तत्र ये स जायते संघेता एतं संबधिनस्मापि ईश्वरस्य तपस्विना पिउप र्त्ते प्रनवती अ
 न्यस्मै न वतीति किं वक्तव्यमिति स्तुति। रुचिरकली मिश्रषो क्ति वा ठरी विषये सावधाना न वेति व्यज्यते। एत
 दूर एनैस्मै व केवलं नान्यत्र किं विदीति ववाय वृणीष्येति व्यज्यते। न लपेह अंग रुचिरकालि त्रिस्मै न लस्य न
 ति संपत्तमहा धनिकस्यापि तत्कसर्वसंगस्य मुनेरपि व अत्रिना पसमुद्गते ये संपद्यते। मेमेदक संपद
 यादिति धनिको मुमुक्षुश्चापि अस्मै न तये स्तु हयतीत्यर्थः। धनिकस्य तपस्विनो ईर्ष्या जननाय संपद्यत इति
 वा किं नृता संपत्त अतिशयना स्रपटुतया मोक्षोपसंहारादि मंत्र प्रयोग सामर्थ्येन या सी न वं तस्ते ते वेत ए
 श्वराश्चेतषामधिको रणस्तस्मा दुत्पन्ना। सप्रभवउत्पादको यस्या इति वा। क्वात्र तेजसोपा जि तेत्यर्थः। रागो
 अनुरक्ते मा त्तरी। हे ति क्वाला आयुधं वा पार्थिवेति ईश्वर इत्यधिकारि सर्वत्र सीप ए। पदसंवेधे ए। रुचि

त्रिस्मै न लस्य नोपि पाशुपतादि व नमि

रक लीतिनासिकोदरेतिडीपा ॥ ११ ॥ एतदिति ॥ अत्रोषासर्वोसौ विबुधसं सदेव सनाएषमुखं यस्यांता
 अत्रिमुखवेदेवाइतिश्रुतो ॥ अस्याग्नेः यमोपि महं दतोपिमाध्यस्थं आसनापेक्षयादिगपेक्षयाविम
 ध्याविद्यमानत्वं अस्ति ॥ त्वं महस्विनं तेजोयुक्तं महं सुतेजः ॥ सुविषेय इति स्वामिनं चैतन्नेपहि प्राप्नुहि ॥ येन
 सदारुणाकाष्टसहितेनामुनाकृष्टीः ॥ किरणशोभा उच्चैरुच्चैरुक्तावाधियां पितृमुखीति संबुधा धन्यत्वे
 व्यज्यते ॥ धन्या पितृमुखी कन्येति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नलपक्षे अत्रो जातिप्रसिद्धा पुरादृश्यमाणवनिखिला
 विद्वत्सनाएतन्मुखाएतत्प्रधानायथा सर्वध्वंगे सुमुखं प्रधानं तथा विद्वत्सनायामसौ ॥ केचिदुवाइति
 दृष्टेप्रथममसौ गणपत इत्यर्थः ॥ उपश्लोकत्वादेव मुखेयस्यास्तादृशी वा ॥ अस्यायमतः समवर्तिनोपि इ
 द्रादप्यधिकं माध्यस्थं पक्षपातरहितत्वं शत्रुमित्रयोस्तुल्यदंड इत्यर्थः ॥ तमे सार्वविनक्तिकत्वाच्चा
 कपालशेखरविदेह्यमयोरेतन्मध्यवर्तिन इति केचित्तेजस्विनेनं प्राप्नुहि ॥ येनानेन सदा सर्वदा
 हस्तशोभा अतिशयिना रुणारक्ताचार्यते ॥ स्विनं शोभनं पतिमिनं महं रजयतथा एनमुपेहि एतत्समीपे
 गच्छति वा ॥ महस्विनमुत्तमवतं वा विश्वप्रकाशं सकारांतस्पमहं शब्दस्पगागत् ॥ मुखं मुखेयववक्त्रे

ते ४

ने ४-३९

६

दित्यजपाला पिता मुखं यस्या इति समासः ॥ मुखेनैव वदमुखसमा दृष्टात्पितृमुखमिव मुखं यस्या इत्यत्र पर्यव
 र्णति ॥ शाने वेति ॥ अधसिकाष्टिपेटो ज्ञास्यो ल्यमानस्यास्यग्ने रुविमत्वं दीप्ति युक्तत्वं अल्पं नैव किं उ
 वक्षित्पर्थः ॥ जाज्वल्यमानस्यास्य इंधने दीप्तिमत्त्वं अल्पं नैव तत्संबन्धादधिकं दीप्तिमा ॥ नयं नव
 तित्यर्थ इति वा ॥ तथा मध्ये समित् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो विद्यमानस्य दृष्टात्पितृमुखमिव ॥ रिपुनाश
 यथाविगेन क्रियेत तथा समृद्धेनानेन तानि दृष्टात्पितृमुखमिव ॥ प्रादेशमात्राणं पलाशशाम्यादिका
 ष्टानां मध्य इति वा ॥ इह लोके समिधमभ्येवा उच्छानवान् ईज्वलन्तस्तीक्ष्णवानप्यविरोधिना केन उदके
 न पराजुवितुं पुनः शक्नोति नवति तेनैव शान्तिमेति नान्येनैव त्वर्थः ॥ ज्योत्स्नवति अपि तु न वेगेनोच्छित्तस्यास्य
 वारिणापिशान्तिं कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥ नलपक्षे ॥ पेटोर्ग्रहणधारणादि समर्थस्यास्य मध्यमं द
 प्रज्ञे प्रीति युक्तत्वं नैव अयोपत्वात् तस्य त्वर्थः ॥ तथा समिधमभ्ये सं ग्राम मध्ये निवसतो स्पेरेण सृष्टा नि अकिं
 क्तिकरा इत्यर्थः ॥ इह लोके वा तिरस्वी उच्छानवा च्छिगवान् बलवान्वायं केन पुनारिपुणा जेतुं शक्नोति
 तुर्न केनापि कस्याप्यजयोयमित्यर्थः ॥ उच्छानमुदयः ॥ इदं स दृक्कोपि उदयी बलवांश्च नास्तीत्यर्थः ॥ नवतीति

संबोधनं वा। तरो बले ववेगे वा। उधमेधः समिदित्यमरः। अल्पमेघमिति त्रयमसि जित्यत्र नित्यग्रहणादस्य
 स्मादपि न वतीति वृत्तिकारिके। प्रयोगानुसारेणानुसिद्धम्। मध्ये समित्परिमध्येषु आवेति त्रयया
 नवे निपातनादेत्वं। कय इति वैकल्पिकत्वादनन्तावा। परान्तावन्तुशकध्वेषात्प्रक्रियार्थत्वेपि शक्योगिति
 तुमुन्। १३। साधारणीमिति। उषर्बुधनेष्वधत्वात्। अग्निनलान्यां साधारणीं समामेतां गिरं निपीयाक
 र्ण इदमप्यमनयोः संबन्धिनं विशेषतारतम्यं नत्रवाप्तवत्पानेभ्यः। उरोवर्तिनंतं प्रति एकं चित्तं त्रयम
 नन इति ब्रूते स्मानलव्यतिरिक्तं यं वद्विरित्यकथयत्। युगपदालोचनस्मृतिप्रसंगान्नमनः। प्रति
 वारीरमेकत्वस्य साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रिया न दादवत्तांतरा प्रतिनिद इवोपचर्यते। एक
 मवर्तुं नो वद्विर्न नल इति प्रत्येय अकार प्रत्येय एतानलोयं ब्रवीति स्म मनः। तथाऽयमप्यत्रैरिणा
 द्यतिर्यं उच्यते। अन्यदस्मात्सौ नलश्चेति वद्विर्न नल इति स्म। अत्र व्याख्यानं प्रथमस्त्वितक्रमं गोपिन नव
 ति। एकस्यैकस्यादिरोधानासश्च। शोचिच्छेत्त उषर्बुध इत्यमरः। उषसि बुधत इत्युषर्बुध इत्युप
 धेतिकं। अह्नादीनामिति रेफः। तुल्यार्थे रिति वृत्तीया। अन्यदिति पक्षकः। समाने धारणमस्य साधार

ने. टी. ३१२

एतं अनेकं प्रत्यविशिष्टं संतं धं प्रजेदरादि। तत्र स्त्रियां पादाघर्ण्यां वेत्पत्रा ग्री प्रसाधारणादिति वक्त
 व्यादिति डी। वा प्रकरणाच्च साधारणान्मिरित्याद्यपि घटेतो इदमीयं तदादिता दृष्टत्वात्। १३। एता
 दृशीमिति। अथ सरस्वती अरविदविकासिनः कमलविकासकराश्च मयः। किरणायस्य देवस्य रेवादि कर्पति
 दक्षिणादिशः पतितं सनुमन्पषां पुत्राणां दिव्यतित्वात्। नावा तयमं उद्विष्य उदीर्य रे तुं वक्तुं प्रवक्तुं अरे न किं
 तत्त्वा एता दृशी मुक्त संशयास्पदीन्तां तथानलनिश्चयानावात्। कमलं उद्विष्य उदीर्य रे तुं वक्तुं प्रवक्तुं अरे न किं
 तुल्यरूपदर्शनादेत्युक्तिश्चातुर्या। द्वाचित्रेन लनिश्चयानावात् नलप्राप्तिविघ्नात्। तैसंशयाश्चर्यत्रासे।
 चित्रितानानाविधा कृतानि चित्रवृत्तिर्यस्याः एवं विधांतं नैमी विलोक्य। चित्रमिति पाठे चित्रमेव चित्रित्यस्या
 चित्रो हि चित्रं युक्तं मत्पर्य। एष वद्विष्यति इति तदादि उद्विष्यति इति तत्रा सर्वनाम्न इत्यादि विदुः। ति डी। पि
 एता दृशी। १४। इति मिति। अहो संबन्धेन अयं यमोदं उंसायुधं विनर्तितं तस्मादिति। उराणां दिदर्शनेन कं
 पाकुलस्य पापनीशः। सकलस्य जगतां नुवनस्य पंकात्पापात्पातो बुद्धेन न स्यात् न वितो पंके महाशेखा
 दो नरेके वा। एतज्ज्ञात्वाप्यं कोपिन करोतीति मर्थः। अहो आश्चर्यं अत्रायति धारयति अन्यस्य वक्तुं पमा

नस्य कर्दमपतिन नवतीत्यसंगतिः ॥ तथा चिकित्सा मर्थयोः स्वैर्वैद्ययोर्दस्योरपि मद्व्यायदायिनी
 त्रिनम्रियत इत्यमरः ॥ कश्चित्किमस्ति अपितु न कोप्यस्ति कर्मजरोगाणोत्ता ॥ अयमस्य विकिम्पत्वा
 द्वित्यर्थः ॥ स्वैर्वैद्ययोरिति नामरुजापनयनसामर्थ्यसंज्ञावनास्त्वनार्थः ॥ नलपक्षः ॥ अयं नलोदंडं शा
 मनं यतो बिभर्ति तस्मात् कं पाकुलस्य सकलस्य पिलोकस्य नः पतिन नवेत् ॥ सर्ववदेतस्मात् जयात्
 अयं दंडं चतुरंगमेन्य बिभर्ति ततः ॥ अतुनया कं पाकुलस्य लोकस्य दुःखमालो न नवेत् ॥ सैन्येनैवै
 रणो निहतत्वा ज्ञोकस्य दुःखनाश इति वा ॥ सौंदर्येण प्रसिद्धयोर्ना सत्ययो रपि गर्वद्वयकारिणी ॥ नि
 रस्परुहिः कायकांति निरुपलक्षितो देवोपि कश्चिदस्ति किमु अपितु नास्ति ॥ देवकुमभ्येदस्त्रोदव
 सुंदरतमो तावप्यनेन जितो यतः ॥ यित्वित तस्मी पस्थारमणीयास्त एतद्रूपधारणा देवननुस्वनाव
 नित्यर्थः ॥ पंकोत्तीष्ठादकर्ममौ ॥ अस्त्रीपंकु उमन्पाप्मा ॥ स्त्रीलभ्यजा ॥ सुप्रचारु गिति वा मरः ॥ दा
 यिनी निरिति ताच्छीत्येणि निगद ॥ मित्रेति ॥ अस्पयमस्योपध्वं जननं उत्पत्तिप्रतिसंज्ञानां मी मित्र
 प्रियास्यपि नीहेतुना धिगागमिना आभि किंतु जने श्वरस्यैवैत्यर्थः ॥ यमो यमी आश्चदेवं संज्ञायास्तन
 रदृक् छापानां कीदृ न निरुकापि

नै-४-३५२

संज्ञा

यास्त्रय इति पुराणं ॥ अयं यमस्य जनस्यासुहृत्प्राण हर्तान् अपितु सर्वस्य पिप्राण हर्ता ॥ अमुना येमनै वनि
 यमेन न केोपवासो दिव्रेते न हत्वा तपस्तप्तधर्मः हतः ॥ अत एवास्म्युत्र त्वं धर्मराज त्वं चे त्यर्थः ॥ नलपक्षः ॥ अस्प
 नलस्य संज्ञानामश्रुतासती मित्रा ॥ प्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं प्रतिउत्पादने प्रतिहेतुः ॥ अस्प संज्ञा सुहृ
 दिष्टजननं प्रतिहेतुश्रुतासतीत्यर्थः ॥ इति वा प्रपक्षोक्तत्वात् ॥ अयं कस्य जनस्य सुहृ मित्रं नापितु सर्वस्य
 सुहृदिष्टस्योपजननं कारित्वा द्वासर्वस्य पिसुहृदेवा ॥ इदं कप्रत्यहदृष्टपा अस्प छाया कायकांतिः ॥ उत्रापि न
 रसुरागे पुना धिगागमिन दृष्टा सुंदरतरो यमित्यर्थः ॥ छाया रतिः लोके परिपालनमित्यर्थः ॥ इति वा अस्प व
 जगत्पालनं कोपिन केरोति ॥ अमुना नेलेनै वयमेन ब्रह्मवर्षादिना नियमनं न केा दिव्रेते न च तपस्त
 प्तं त्वदर्थमिति रोषः ॥ छाया स्यादा तपानिवे प्रतिबिंबार्कयोपितोः तपश्चा द्राय एते दो स्याद्वर्म इत्यादि विश्वः
 अध्यागामी ति ड्डे गा लुडा देवो कर्मणि चिह्ना ॥ येमनेति पक्षे हेतोः प्रतीया ॥ १॥ किंवेति ॥ केवलं संज्ञास्य
 जननीत्येव न किंवा न्यच्च ॥ प्रजया दीप्ता वनमितं निरस्तं अखिलेरा ज्ञश्च द्रस्पते जो जिनतथारमणीय
 त्रिः अवरमणिः सूर्यस्यैव देवोऽस्प पिता ॥ अस्पयमस्य उक्तांतिदानां मि का थयमरणदात्रा किंवा युधविरोधः

कमलुलहीकृत्यनप्रतिनातिसमर्थाननवतिअपितुसर्वमनुसमेथेवापरिष्कन्नेषुअनेषुगद्येशाननि
याकुः प्रेरयितुरस्य कस्यत्वं त्रामत्वं वपरपीडाजननेनापयश इत्यर्थः। अस्पृहस्यत्वं लोहत्वं लोहकविनातं
कलत्वमित्यर्थ इतिवानलपेक्ष। प्रजावर्णपराक्रमेणमितसकलनृतप्रतापः अं वरमणिः सूर्यः इकाशमस्तद
प्रमणीयमूर्तिः देवो राजा कीरसेनाऽप्यपिता। देवो विजयी गीशु रितिवा॥ महाकुलीनत्वमस्य सचितं रासुं प्र
स्पवा॥ प्रजायां वेनेन लक्षणया समूहेण तेजः संघेन कत्वमितमह्वी लीकृतमखिलरूपतेजो निनेतिवा॥ अं
वरमणी निर्वस्त्ररैः कृत्वारमणीयमूर्ति इतिवा॥ मणीशब्द इवंतोपि अं वेति संबोधनरमणीनां स्त्रीणां
रमणयोग्यामूर्तियस्येतिवा॥ अस्पृशकिरायुधविशेषः कं वैरिणामनु उक्तांतिदामरणदाननवति॥ अस्प
शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनु उक्तांतिदामरणप्रदानप्रतिनातिअपितुसं चाव्यत एवायमादनेषां नय
तस्याप्यस्मात्तुं शरत्वातिशयोक्त्यत इतिवा॥ तथा अकुण्डगदांशस्त्रविशेषं प्रयोक्तुं स्फुटत्वं देवकी
उन्नत्वा गदायुधप्रवीणा छीकृत्समानत्वमित्यर्थः। परा उक्ता इष्टुं संबंधिना गदारोगाऽऽसहवानज
नितापीडा इति यावत्तान् अथा द्वैरिषु प्रयोक्तुं रस्यरुहत्वमस्मिन्त्वं वाणयुधप्रवीणार्जुनसमानोय

ने. १३२
९

मित्यर्थ इतिवा राजा प्रेनोत्पेवं देयक्षेत्रत्रियशक्रयोः॥ को ब्रह्मात्मानि लार्केशु रामने सर्वनाम्निवा शक्तिर्बले
प्रनोदो शक्तिः प्रहरणोत्तरो इत्यादि विष्णोः॥ एक इति॥ अयमेकं परेताः प्रेतास्तेषां राजोपं क्रो विषये प्रनाव
सामर्थ्यमिति तत्र स्मादत्रास्मिन् जीविते शायि अंतक बुद्धिः काले सुधे उज्योर्न दमजानानां संज्ञा ज्ञानं जा
तत्वात्तदस्त्रं सहादस्पाश्चिन्नातुर्यस्य चेतु प्राणिषु नृषिषु रंस्तरं वरपनाव मधीनत्वं समाश्रयति प्राप्ता
ति॥ प्राणिषु मध्ये प्रचुरं नृत्यस्य मस्य वा शिवशिवति मत्त अनावं विनाशमिव श्रयतीतिवा॥ सुष्ठु चः कति
पयेत देयक्षया नृतानां प्राचुर्यं वलुनिश्चये सर्वप्राणिना एतदधीन इति निश्चयेनायमंतक इति किं न जा
नासीत्यर्थः। न लपेक्ष। पराश्च इतरे आत्मीयाश्च तेषामाजिपरां द्वेष्टी स्तेजस्विनेपि इतरयंति को दीयसः कु
र्वन्ति। ये तेषामाजिरितिवा॥ परे कृष्टाया। इतरेषां वैरिणामाजिरितिवा॥ तस्यां अयं नल। एक एव प्रनावमति
तथा नृतेषु शयि मजे वाष्वाकाशे शुभे इयमित्यभिनेयन सकलतत्त्वसौंदर्य एतदस्त्रं सहादरस्य अश्वि
तुल्यस्य यस्यास्पवत्पत्न्या श्रयति। तस्मात् सुधे सुंदरी अस्मिन् प्राणिशब्दं धेहि। तथा समाश्रय कात्वेप
स्य एतद्वरेण प्रयत्नं कुरु। एवं विधः शरः प्रनुशक्तियुक्तः सुंदरश्च कोपिनस्तीत्यनमेव वृणोति नाव

इतराश्चाप्येकतकरोतीति। एवंप्रकाशं विनिर्दिष्टं। एतत्संज्ञितं। शमनैषध्याः यमनलये विधायो न
 समानस्तुल्यः। पूर्वोक्तगिरां गुंफा देव्यावाणी सिद्धिर्न वसुधाधिपतेः सुताय निम्नाश्चिते यत्तुं कां संशयैर्निर्म
 मेतत्तुलुनिश्चितं एषिष्टं पिपेयं चूर्णमेव चूर्णितं वानिति दृष्टांत इत्यर्थः। चूर्णं चूर्णनं यथा तथा इदमपीत्
 र्थः। किं नृते विज्ञेयैः केषां नलानां दर्शनं न ज्ञातशोके उक्तसंशये गुंफा गुंफन इति विश्वोक्तं। तत्र
 ति। तत्र भवती प्रजासां सरस्वती क्रमेवितं क्रमप्राप्तं परिपाटी योग्यं यथा तथा वा अनिधातुं वक्तुं मुपाक
 मत्वा किं नृत्वा तत्र यमेपि नृत्वा मत्पथं संशयालोः। संदिहानाया अस्मिन्म्या विधिनिषेधायां सकाशात्तिद
 त्तिप्रवृत्तिनिवृत्त्यारंभावमित्यर्थः। अलोक्य किं नृतां पाथसां पतिं प्रचुंवरुणं प्रतिष्ठितो वस्त्रापितः अनिमुरवा
 गुलीकः संमुखकरशाघः पाणिर्गर्था। तत्र नृवं च ह्यः स्युषार्थः। अंगुलीकेति नृत्वा तत्त्वैतिकं यत्। उपाक्रमत
 प्रापाम्यमिति। तत् ३॥ अनिधातुं क्रमयोगेशकिं नृषेति तु मुच्यते। शयिति। एतस्य चरितरावारि निधय
 समुद्राय स्यां सव सृजयति सेवोक्तिर्षणवर्त्ततां साकायस्याः परतो रोधः परतीरं प्रतीतिविषयो द्वे गोव
 नसिनायां समुद्राणामपि मिलितत्वात् परंपारं न दृश्यत इत्यर्थः। साकाया सर्वतो मुखस्य जलस्य न विनय

ने २१७३
३०

वतिष्ठमाना व्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः। यथादौरेणैः जलजंतुशब्दे स्तत्संश्रामैर्विपलक्षिता। तथायाने
 कविदारकाऽनेकरूपका। नैकाविदार। गतिनैकविदारः कस्यादकस्याम्यत्रागनं यस्यां सारववेगेन सर्वना
 शकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थ इति वा। यानेकविदारं कं यस्यामवन्ततावा। यस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्मा
 द्रोरोधः आवरणं न ज्ञानो वरः। नृत्वा निमुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुं मशक्यत्वादिति वा। यस्याः परदे
 शात्प्रति संमुखमिति गमनं तद्वाच्येन रोमनुष्णः अधोऽधस्तादिव प्रवाहवेगेनाधएवागच्छतीति नावद
 त्तिवा। नलपक्षे। एतस्य चरितरावारि निधयः। एतस्य चरितरावारि निधयः। एतस्य चरितरावारि निधयः। एतस्य चरितरावारि निधयः।
 दपिलोकात् सर्वसेना चोवा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते मुखराट्। लक्ष्मणस्य श्रेष्ठवाचकः। सर्वतः सर्व
 दिक्षु मुखं यस्यास्तत्त्वं विनयवतिष्ठत इति वा। अनेनानेकदिग्भाषित्वात्। सेनायाः प्राप्नुयंस्त्वमेतया दौ
 रणे वीर्यं युद्धे जुगुप्सु फाल शब्दे वीर्यपलक्षिता दौरेणैर्जयतीति वा। यात्रे दौरेणैर्मुखसंश्रामैः सिंहनादेव
 जयति सेना जयेनास्पद्यदेशानां किंतु स्वयमेवामोयुधं कुरुते तेन न यथानलवर्णने नीत्यर्थः। तथा ने
 केविदारको यो धरो यस्यां सा। दौरेणैर्जयतीति वा। यस्याः परस्माच्छ्रुत्वा सका

शास्त्रोक्तं॥ आधरणेन ज्ञानगोचरः केनापि रोदुं न शक्यत इत्यर्थः॥ परस्मात्प्रतीतिविषयः संमुखमा
 गच्छन्नरो मनुष्याधीनः एवेति वा॥ उक्तरं सतो मुखं कूपकास्तु विदारकाः कायो देहः॥ कूलरोधश्चे
 त्पमरः व्यवतिष्ठतमिति समविप्रबिन्ध्यः स्थ इति त उ॥ अत्र यं धनं यस्तनया द्याकरणं न लिखते
 र॥ नासीरिति॥ नदीनामिति स्वामी समुद्रः नासीरसी न निजलमयति ना मुखविभागो स्थितः सवकरण
 5 न्तानि। स्वामिने सोरत्रा निदत्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः करणे देहे नावं सत्वमितिः प्राप्तेः स्वदेहोत्पत्ते
 रित्यर्थ इति वा॥ अलंकरणं नत्वा इरुण देहस्थितै रिति वा॥ एवं विधेस्तैरुपलक्षिता वा॥ अलंकरणं
 वमलंकरणं त्वंगै रत एधेतेः सुखमातनीतीति वा॥ किं न्तो नदीनः धनं धनिः निविडुशब्दः तथान्यान्
 प्रचुरतरः दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसंख्यत्वात् तथार्कं जीरा न्कास्त दान्। मकरा मत्पविरोषास्त द्युक्ताः॥
 तथा सहदानवारिः पुंडरीकाक्ष द्युक्तः॥ उच्छृद्ध उदयार्थः॥ उक्तानि विकसितानि येषु तानि काननानि ने १ उ २
 तेषां सखात् द्युक्त इत्यर्थः॥ उक्तं परमालक्ष्मीयेषामेवं विधेयुक्त इति वा॥ उक्तं परमालक्ष्मीः स्वकन्या
 पस्मिन्मया सो धनसखश्च इति वा॥ श्रीविष्णोस्तत्र विद्यमानत्वात् लक्ष्मीयुक्तत्वं। नासीरसी मये देनती रं लक्ष्मी

नितत्र निविडुधनिरिति वा जलस्य तीरे प्रतिघातात् नालपदे न्यात्वा ऊतरः ऊनी गजः नासीरमुखे सेना
 मुखविभागो मुखमनायासेन रवान् शब्दो स्तारयति॥ किं न्तः ऊनी धनवन्मे धवत्त धनिर्यस्य तथा स
 मः आनुषर्ववृत्तिः मलक्ष्मीको वा करः॥ उच्छृद्ध उदयस्य तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः उक्तानि पत्र
 कानि कुंजस्थले पक्षिषु जालकानि यस्मिन्नेवं विधं दानं मुखं त द्युक्तं तथा अलंकरणं प्राप्ते रै न्दी के
 न किंतु संचतः। सेना मुखं तु नासीरं। नक्तु ऊनी रं। पत्रकं विंडुजालकमित्यमरः॥ स इति॥ हि विला
 सवति नेमिनाम शिरश्चालेन अस्पवरुणस्पकानामवाहिनी नदी सस्पंदनेः सवेगेः निर्गरोदकमहितै
 र्वा प्रवहेणः प्रवोहेः कृत्वा कूलं तीरं प्रति अनुपातं गमनं न तनुते अपितु सर्वापि करोति। वयं तस्मात्ता
 सिकता वापुका ब्रूतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण भूमः कथयामः॥ अतिबहुत्वेन यत्र यावत्कुं
 न शक्यत इत्यर्थः॥ ताः कायाः कर्कशातां काश्चिन्विन्यं श्रिताः कर्काजलजंतुविशेषस्तच्चेतरा श्रिता इति
 वा॥ नालपदो अस्पनलस्य कानामवाहिनी सेना सस्पंदनेः सरथेः प्रक्षेपे वहिने रश्मिदिशि। श्रुत्वा प्रतिक
 लावेरिणः तां प्रतिपातं गमनं न करोति अपितु विधापि सेना करोत्येव प्रतिकलानां वैरिणां पातं हननमि

जीवनं लुप्यते न विष्टपं लुप्यते जगत् ॥ सलिलं कमलं जलं ॥ कमला श्रीरितमरा ॥ आशया अधि करेणे जे
 नेरित्यन् ॥ २५ ॥ कांकेति ॥ इयं श्रुवांकावाणी नीमोऽनुवां प्रतिलक्ष्मीः कृत्यने म्या इति यावत् ॥ अने कनलावलं
 वां नानानैषधविषयांशं कालता तति संशयवद्भी परंपरां नवर्चयतु तावत् ॥ नरयतु तावत् ॥ अपितु
 रयत्पेव ॥ नवर्चयिष्याः सानवाद्धिः नवर्चिकरोतु नवर्चयतु जेमी प्रतिसे देह परंपरां नरयतु न सम्यं द्विंति
 वद्धीकरोति त्वर्थ इति वा ॥ तावच्छेदुमता चवधारणे वायतो ॥ जेदका विशेष प्रतिपादन मऊर्वती ॥
 समान धर्म दर्शनादिसंशय उपवीयते विधि ॥ धर्म दर्शनात्तु व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ यद्यप्यत्र विषये विवर्तना
 स्ति तथापि न लेजलेश्वरे वतुल्यमेककालं यत्संशयवद्भी परंपरां नवर्चयतु रयतिस्मा ॥ अत्र विषये वि
 त्रमाश्चर्यं ॥ न हि विषयस्यैव संदिहानत्वमुपपद्यते ॥ यतो लोके दृश्यते पुरुषे पुरुषत्वे स्थाणुत्वं वा शुप
 लं न्या धृत्वमात्रं स्थाणुसाधर्म्यमुपलभ्यत इच्छा स्थाणुवत्पुरुषो विवर्तित इति ॥ न तु पुरुष एवात्मानमूर्ध
 मबलावयति वा ॥ स्थाणुवति ॥ तस्मान्न लजलेश्वर विषयो नैम्याः संशयो युक्तो विषय नूतयो रिव तु संशय
 महदाश्चर्यमिति वा ॥ विराधपरि हारस्तु तुल्यकायथा क्रमं न लेरां सुखं जलेश्वरे व कालता ततिकालि
 ना

ने २३१

मातिशयं श्रयति स्म तथा हि यदि देवे न नल एवायमित्यकथयिष्यत दामयतुरक्तो जेमी मामक न्रमेणे नेम
 वावरिष्यत तत्तु देवान् नरते वरुण श्लेषेण वर्णितत्वा दिति न ले सुखं जनितां ॥ यदि वाणी नल एवायमित्यक
 थयिष्यत दान लुब्धो जेमी मां मे वावरिष्यत तया नरते मच्छेषेण वर्णितत्वा दिति विषादादरुणे कालिमा
 ति शयो जनिता ॥ कालता तति रप्यने कनलावलं विनी वतुल्यमप्यवरणात् ॥ अथ च मर्म देहाद्वरुणं ने जे नल स
 देहान्मां न जे दितिक्रमेण नल वरुणयोः संशय परंपरां श्रयतिस्मा ॥ अने कनलालं बनावं नैम्याः संशयवद्भी परंप
 रां नवर्चयतु न छिन्नं वद्धि कुरु द्विच्छिदा यते विशेष मप्रतिपादयंती ॥ या हि छिदा समर्थं क्षुरिकादिः सानि
 कट्टणं विशेष नलालं बनावं लता तति न छिन्नीति नाश्चर्यं ॥ तथापि जेमी प्रतिन ले व जलेश्वरे व संशयवद्भी
 परंपरा मेक काल मेव यद छिन्न त्रिंशया हि न छिन्न तिसा छिन्न त्रीति विवर्तमिति नावा ॥ मत्से देहादे न जेमी न जे
 दिति वरुणान्तांतिः वरुणवा चिदाहं स ज्ञावात् श्लेषवक्त्रे क्त्वादि ज्ञानवतुरां जेमी वरुणं न वरीष्यतीति निश्च
 येन नल न्रमनाश ॥ न ले लुरक्तो जेमी मप्रतिपादक शब्द स ज्ञावान्मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुण न्रमना
 श इति वा ॥ विषम प्रतिपादयंती वांणी सस्वती वा ॥ दिव्यानामग्राह मह वर्णितो मां वरिष्यति न वेति वरुण

स्पसंदे होगत ॥ इदानीमवशिष्टाहमेवमप्येववेयमनु रक्तेतिमांवरिष्पतिनवेतिनलसेदेहोगतइति
 नावइतिवा ॥ इत्यादिव्याख्याविशेषो विचार्यगीकरणीय ॥ १६ ॥ बलामिति ॥ इयंभाषतीसरस्वतीनिष
 धाधिराजमुद्रिपतां बालांमैमीमाह ॥ स्मरुवाच ॥ किंत्वातांमैमीअलीकनलीरुतस्वेरसत्पनेषधी
 तताम्निःमायिनिष्ठलपरेरपितैर्विबुधैर्देवैरुच्छ्रितामप्रतारितां विलोक्या किं नूतनलंराजां प
 रिषत्सनातस्यापरिममपिवेषष्टंगारंननतिपरिशेषमिति पाणिपरिशेषउपांत ॥ बालामपिविबुधै
 रपीतिअपिकमयत्रसंबध्यते ॥ बालाहिप्रतार्यतेइयंबालापिनप्रतारितातेष्वेकस्याप्यवरणात्वाये
 वविबुधाज्ञातारंतेमायिनःखलाः कथं ॥ मायिनिष्ठलपिबालाजिरपिबालानप्रतारितेत्यप्याश्चर्या राज
 परिषदःपरिवेषरूपेणानलस्यचंद्रत्वंध्वनितं ॥ परिषत्सदिरप्रतेरितिषत्वा ॥ १७ ॥ अस्याजीति ॥ त्वयाम
 ग्रामहीनोनलः किंनविज्ञायते ॥ पितुविशेषेणं प्रादिमोचदेनतदत्यन्तजनानीहित्यर्थः ॥ किंनूतः अ
 तिज्ञेनाजो संग्रामेअतिशयितवा ॥ अजोलब्धः प्राप्नोविजयस्यारिपराजवमस्यप्रसरोबाहुत्वये
 नतथास्वरुगस्यकोतेवापिदृष्टानीतथाअसौअर्थिनमर्थिर्नप्रतीतिप्रत्यर्पियादानवरातादानपर

न-दीउर

तादानेअर्थिनंप्रत्येववावरातयाजितेन्द्रियतयावाहताहतायविष्टायावकातुकलव्यापारस्तिनपरदा
 रदर्शनादिनिवृत्तिव्यापारेणवजीमूतवाहनस्यार्थिहेतोः प्राणनपिष्टएवदेता राजविशेषस्पधियंबुद्धि
 दानातिशयेनार्थिपरतंत्रतयाम्वजितेन्द्रियतयाचकिमयंजीमूतवाहनइतिधिपैकस्यनकरोतिदानशूरत्वा
 दित्रयमस्यसूचिते ॥ प्रत्यर्थिनोवैरिणाद्यंतिप्रत्यर्थिदाअनाः प्राणयिषांतेअतिशूरस्तिवराअधीनायस्यत
 स्यनावस्तनातयाहताहतायावेष्टातयात्रुवशीकरणव्यापारेणं द्रबुद्धिकस्यनकरोतिअपितुमर्वस्या
 पिकरोतिइंद्रोयथाशूचशीकरोतितथायमपीतिवा ॥ इन्द्रपदे ॥ अयमहंइत्यथाकिंनविज्ञायतेअपिति
 इत्येननिश्चयः ॥ किंनूतः अतिशयितआजिः संग्रामायस्यतयालब्धोविजयेनारुनेनलत्वालब्धः प्रसरो
 वंशविस्तारयेनततः कर्मधारयः ॥ प्रसवइतिपदेनलपदेजयलान ॥ इन्द्रपदेलेखोविजयोऽर्जुनोविजय
 तइतिविजयोऽर्जुनोवाप्रसवः ॥ उत्रोयेनारुचिपदेतेजः स्थानंइथामहीउत्सववान् ॥ तथाऽयंप्रत्यर्थिना
 दानवानांशोतेअहिलाप्रतिकूलविष्टाअहेतुः स्यरात्रोवचिष्टाशत्रुत्वरात्स्वनाशकरोव्यापारस्ति
 नेन्द्रबुद्धिकस्यनकरोति ॥ अथचायमहंइत्ययमित्यत्पाजिकेनहेनात्यक्तः ॥ अयंनविज्ञायितेवि

किं

उ

मेवैरिणं विगता सुकरणमेवेत्यर्थः सर्वानपि वैरिणि मारयत्येवेति नावगीरणविधौ व्यसनमिव व्यस नै॥
 यच्चं डिमात्रेयं यच्चरणकर्मणि वासनमिति वा॥ सैषा त्वं अमुष्मन्नाशय मनि प्रायमाश्रितं मनसि स्थितं॥
 दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत्सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा पाणिमाश्रितं॥ दानं शूरत्वं वा ज्ञात्वा धर्मसहितं राजनिर्धर्म एराजमा
 ने वा सुष्मिन्नेले सह जरागजरात्वा अरुन्निमानुरागबाहुल्यादात्मनमर्थयितुं योजयितुं अर्हसि त्रिपितुया
 ग्यानवस्येवेति वा॥ सर्वथायं वरणीय एव त्वेति नाव॥ एतेन शूरत्वं दातुं धार्मिकत्वात् न स्यात्कानि यमप
 ह्ना हि वं डि कोपेनेयं चो मुखयमस्य मारणविधिव्यसनं प्राणिप्राणहरणशीलत्वं वा शयादिज्ञात्वा दक्षिणत्वं
 माश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनलेन लान्धस्मिन्नेलेन सहैवास्मिन् धर्मराजे यमेह निमग्नं प्रेम
 रसबाहुल्यात्त्वयोजयितुं अर्हसि सर्वप्राण एतदधीना दक्षिणदिक्यतिश्चायं तस्मादादरणीय इति नाव॥
 वं डि न लान्धनामधेयश्रवणमात्रात् कोपेना सर्वदा सर्वप्राणहरणमिव व्यसनं दोषो अमुष्मदिज्ञादक्षिणत्वं
 छलेन सरलत्वमुदारत्वं वाश्रितं न त्वेनेत्यर्थः॥ तत्सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्या सैषा त्वं नला दस्य स्मिन्नेलेन वा त्वानेयो
 जयितुं योग्याननवसि॥ अमुष्ममारणविधिव्यसनं तत्तत्त्वं सत्पदं दक्षिणदिक्यतिश्चादक्षि

ने-य-३३

ए इति देशनिमित्तास्य समारम्भात् तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वमात्मानमर्थयितुं नार्हसीति वा योजन॥ एवं विधौ न वरणीय
 इति नावः॥ अमुष्मकारणमसह जरागजरात्वा अरुन्निमानुरागबाहुल्यादात्मानेति त्वर्थः॥ यत्रानुरागेनास्ति मनवरणीय
 एवेति नाव॥ १॥ किमिति॥ अमुष्मन्नेलेन स्यादयो निप्रायस्त्वपाणिपीडनस्य प्राणिरहणस्य विनिर्मितेय निष्प
 त्तये अनपात्राः अपगता आशयस्मादपात्राः एवं विधौ न वत्पनपात्राः तत्परो यथा स्यात् तथा किते मतिः बुद्धिः किं
 ह्म संजावनायां पथायं त्वद्वरणयानिलाघमहितांत करणे जेव त्थात्वं प्रायेण करिष्यसीति गम्यत इत्यर्थः॥
 असौ न लेः लुवनं जगत्यरिच्छून्संवरणशीलान्कान् मानवान् मनुष्यान् च अवतिरक्षति अपितु सर्वानप्ययमे
 वरक्षति मानवान् निमानीनलः कान् रक्षतीति वा॥ तस्मादमुत्र न लेन वती रतानेति र्मुक्तं किं त्वस्मिन्नेलेन वत्पर्थः
 असौ नापुरुषश्रेष्ठः असौ न रतापुरुषश्रेष्ठत्वं अमुत्र न वतीति युक्तं नाम्नास्मिन्नेत्यर्थ इति वा॥ असौ नानेत्वे ते
 वत्वारः अतरलेयारेनेदादमुत्र न लतानलत्वं न वतीति युक्तं न त्वेतेष्वित्यर्थ इति वा॥ असौ नात्रमुत्र न वती र
 तानेति युक्तमपितुनेति वा॥ असौ नापुरुषश्रेष्ठत्वं अमुत्र न वतीति युक्तं नाम्नास्मिन्नेत्यर्थ इति वा॥ असौ नात्रमुत्र न वती र
 रः॥ अतः रलेयारेनेदादमुत्र न लतानलत्वं न वतीति युक्तं न त्वेतेष्वित्यर्थ इति वा॥ असौ नात्रमुत्र न वती र

नानित्युक्तमपि तुनेति वा ॥ असौ नापुरुषश्चेष्टः अतो मुत्र न वतीरता नुरकेति किं न युक्तमपि तु युक्तमेवेति वा न
 वतीति संबुद्धिर्वा वरुणपक्षे ॥ अमुष्पवरुणस्य शयः प्राणिर्येन प्रकारेण त्वत्प्राणियहण निष्पत्तये
 न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवं विधाः पाशरहितो यथा न वेत्तथाति बुद्धिः किं किं श्रेष्ठो पाशो त्वत्प्राणियहणं क
 रिष्यतीत्यर्थः ॥ तत्प्राणियहण निष्पत्तये यस्म्यशयः करः स्यात्पाशो न त्वत्प्राणियहणं शयन करिष्यति पाशो त्व
 क्षतीति नयं मायासीरित्यर्थ इति वा ॥ असौ नुवनमुदकं तत्संवरणशीतलामनुष्पान्न कानो अवति अपि तु ज
 लप्रविष्टान् बुडतादि प्रमादाद्वरुण एवरुति उदकसंवरणशीलान् मनुष्पान्नो अवति अपि तु रुतीति
 वानोस्माकं नुवनं पृथ्वीलोकं तत्तत्त्वं वा ॥ रणशीलान् मनुष्पान् का उदकाद्देतुन्ता दूदति ॥ संवेष्टो दूदकं जी
 वनमिति वा ॥ अमुत्र न वती नरताना नुरकेति न युक्तं ॥ अमुत्र न रता मनुष्पत्वं न वतीति युक्तं देवायमित्यर्थ इति
 वा ॥ अमुत्र न रतानलत्वं न वतीति युक्तमिति वा ॥ असौ नानु रंषो न वति अतो मुत्र न वतीति रतेति युक्तं
 मपि तुनेति वा ॥ अमुत्र न वती नरकाना नुरकेति न युक्तमपि तु युक्तमेवेति वा ॥ १॥ श्लोकादिति ॥ इह वतु उदत्यादि
 श्लोकेषु मध्ये अत्याजीते प्रथमतः श्लोकात् हरिणं देण समं सहजेना मुनेति द्वितीया श्लोकात् धूमध्वजेनाग्निना

नेरी ३९

सहजं डिमेति द्वितीया श्लोकात् शमनेन यमेन सह किं ते इति ॥ तुरीया श्लोकाद् वरुणेन सह तस्य नलस्य समा
 नत्वं तुल्यरूपत्वं जानती अतएव विमुग्धा विशेषेण ज्ञाता सोमेमीतयो देवा वक्ष्यमाणं उदरवादि ॥ ३॥ त्व
 मिति ॥ यात्वं किल न ले विषये अर्थिनी सा निलाषा तस्मास्ते तव अमुत्र न ले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्या
 णाय तुष्टये च संतोषाय च न स्यात् ॥ कुतो न न वेदपितु स्यादेवा किं विधेः मुत्र इन्द्रश्च अनलश्च अयं मतनूजो
 यमश्च पर्यापतिर्वरुणश्च एतेषां ऐक्यरूपं दिक्पालां ज्ञत्वा त्सरूपत्वं प्राप्य इहा स्यां संसदि सनायां दीप्यमा
 नो तस्मादयं वरणीय इत्यर्थः ॥ यात्वं न ले न सा निलाषा तस्मात्तव अमुत्र न ले निजार्पणं शुभाय कुतः स्याद
 पितु न कुतोपि ॥ किमित्यत आह ॥ इन्द्राग्रियमवरुणानां वतुष्टये ऐक्यरूपं नलस्य रूपं नलस्य रूपं प्राप्य
 ह सनायां ज्वलति सति एतां प्रसन्नान् कृत्वा यन्नलवरणं तं शुभं वा व हं न न वेदेव शापं दा स्यतीत्यर्थ इ
 ति वा ॥ यात्वं न ले विषये नार्थिनी एव वर्णमानमप्येनं न ले न वृणा पियतस्तस्यास्ति नलस्य रूपं प्राप्य ह सना
 यां प्रकाशमनिन्द्रादीनी वतुष्टये मध्ये क्व कस्मिन्निद्रो यमेवरुणैवा निजार्पणं शुभाय स्यात्कथं याम
 या व ऊर्ध्वं प्रोच्यमाना पियन्नलं न वृणुषते ह्यते सुसुंदरं तं म उ वतुष्टु मध्ये कं वृणुष इति कथयेत्यर्थः इति

वा॥ अनेनोत्रं द्रादयो विद्यते न वेति संदेहो निरस्तः परंतु केते कश्चन लडिति विशेषेणोक्तः॥ अत्रेन्द्रादीनां च
 तुर्णां त्यागोऽपि प्रतीयते॥ यत्वं न लेनार्थिनी तथा स्तेनलस्वरूपतां प्राप्य हसनायां दीप्यमानेन्द्रादीं चतुष्टये
 निजापणं शुभाय कस्यादपि तु न कुतोऽपि पाह्यन्पत्रा नुरक्ता तस्या अन्यत्र मिजापणे शुभं कथं न वेत्त अन्यच्च न
 लरूपधारणादेते प्रकाशं ते न वेत्त सां सह संसौ दयमस्तोपेतेन धरणीया इति नाव॥ ३३॥ दिव इति॥ हे वि
 दुषि श्रेष्ठोक्तिश्चातुरीपरिज्ञानं चतुरैर्महा एष उरो वत्नी देवः स्वर्गक्रीडाकारी अमरश्च धराजगत्पान् लोकां
 पतिः पालयितान किंतु अथ तस्वले किं पतिरिन्द्रः त्वया किमु किमिति न निर्णीयते इन्द्रेन किमिति न निश्च
 यते॥ पितु निश्चय इत्यर्थः किमिति वान् अत्रियते अपितु वरणीयश्चैत्यर्थः॥ मयान निश्चयत इति कुतोऽवसि
 तं न वेत्ति संकायां सत्प्रां॥ यतो न व्रियत इति हेतुः पन्थासः सरस्वत्या उक्तः॥ अयमिन्द्र इति चेत्तव निश्च
 यः स्यात्तर्हि मनुष्यापेक्षया अधिकत्वादयं दृष्ट एतस्या तत्तु न कृतमत इन्द्रेन त्वया यं न निश्चित इत्यर्थ इति
 वा॥ धराणां पर्वतानां अजनमाजः क्षेपणं तत्रातिरुपाय नूतः वज्रस्य पतिरेष देवस्त्वयान निश्चीयत इति
 नापितु निश्चित एव ज्ञातो किमु न व्रियत इति वा॥ उवाच संबोधेन॥ धरान् पर्वतानां जति हि पतीति धराजः इन्द्र

ने-१३१

स एवातिशयं यस्या प्राच्यादिशः पतिः देव इन्द्रो न निर्णीयत इति न परं किं न व्रियते इति वा॥ इन्द्रश्च न लडव
 कथं दृष्टपत इत्यत आह॥ अयं रवतु निश्चयेन न लोन न वति न वनल वदाप्तातीति न लान॥ अहं तु माह॥ यतीति
 शयितं महस्ते जायस्य मनुष्यापेक्षया ब्रूते जा इत्यर्थः॥ अत एव वरणीयः॥ अथ वायं न लस्त्र एव विशेषस्तु
 ल्याऽमावेकते जा नारुतो न न वति किं त्वति बलोऽपि वरणीय इत्यर्थः अयं वरणी निश्चितं अतिशयिताये महा
 नंदन वनकीडादय उवाच॥ अननमान॥ प्राणनं च ते पां लाजः प्राप्तिस्तव न विष्यतीति शेषः॥ इन्द्रवरणी नंदन की
 डा सुधापानेनामरत्वं च त्वया प्राश्यत इत्यर्थः॥ अतिमहान् शिरकालः प्राणन स्यालानि न विष्यतीति वा॥
 एवं गुणविशिष्टमनं अस्पृक्ष्वावा इमं ज्येष्ठं नाहं त्वि न स्वामि न मिंद्रं चेत्प जसित हि परोऽन्यः को वरः अपितु न
 कोपि॥ मद्भव न विश्वासो दिन मे व वरणी श्रुति नाव॥ अथ वयं न तज सित हि तव कतेरा वरोऽपीष्टो न वेत्त कोपि
 किंतु परः शत्रुरेव न वेदित्यर्थः॥ अथ वयं न तज सित हि तव परोऽन्य एतद नंतरः केन वा युनांतरंति प्रवेते प्र
 सरति केन जलेन तीर्थेति शांति शांति प्राप्यति वायः सकतेराऽग्नि वरो न वितेत्यर्थः॥ अत्रेन्द्रागोपि सूचितः॥ त
 तथा हि एष लोकां रक्षको देवो राजानलो नेति निर्णीय निश्चितेन न लत्वानावलक्षणैव कारणेन व्रिय

ते किमिति प्रश्नः ॥ युक्तमेवैतन्नृत्तमिति शेषः धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनोपायो यस्याः शरणाः पतिर्देवो न निश्चि-
 यत इति नापि तु निश्चित एवात एव न त्रियते किं त्विति वा ॥ संशयलेखा स्यापि निरासार्थं देवीं न स्तुत-
 माह ॥ अयं त्वत्संबन्धी त्वच्चित्रानुरंजकोतिमहान्नितरांते जस्वी न लोन न वत एव यत्नयानिश्चितं तत्र स्थि-
 वि त्वर्थः ॥ किंतु न लवदां प्रासत इत्येवं न लाको रधारणा देवा स्याजानतु सहजे त्वर्थः यदा यतो यं न लारब्ध-
 तृणविशेषवन्नि सारो जाति तस्मान्नि तरांते जस्वी न लोन न वती त्वर्थः ॥ यदि वै न त्वजसि तर्हि ते श्रेष्ठं के-
 सुखेतरतीति कतरः सुखसमुद्ररूपो वरो न विते त्वर्थः ॥ यद्यनैष धराजो न ल एव गतिर्जीवनोपायो यस्या-
 एव विधया देव इन्द्रो न निश्चिते किं अपि तु निश्चित एव यतः पति न त्रियते न लानुरागिणी त्वमिंदो यमिति ज-
 त्वेव पति त्वेव नांगी करोषी त्वर्थः ॥ यस्माद्देवैरतिक्रान्तिमहो यस्पतस्माद्दसास्तूता यद्देवैरन्यजसि ता-
 त्वलाजो नापि तु लाज एवेति वा ॥ वक्रिपदे ॥ धरतीति धरो वाहनं सवासा वज्रमेव ॥ धरद्वपर्वतत्वेने-टीउ-१२
 वायोमेषलिन सत्वायागतिस्तस्य वायागतिः धरायां नूमावेजेन सत्वायागतिस्तयो पलक्षितः पाकदिक-
 राणां द्वारे लोक्य रक्षणायतिः देवोद्युतिमान भरश्च वक्रिर्न निश्चीयत इति नापि तु निश्चीयत एव परमवगुण-

वशिष्ठो ज्ञात्वापि न त्रियते पितृश्रित्वेन निश्चित्य वराणीय एवेत्यर्थः ॥ धरो वाहनं मजो यस्पत धराजो वक्रिः स-
 एव गतिः शरणं यस्याः आश्रयादिशः पतिर्देवोऽग्निः किं न निर्णीयते निर्णीतश्चेत्किमु न त्रियते इति वा ॥ अग्निश्च
 न लत्वेन न किमिति जाती तत्राह ॥ अयं निश्चितं न लोन किंतु ततोऽपि तिते ऊस्वीतवन लवदां प्रातीति वा ॥
 अयं त्वत्संबन्धी न लोन न वतिकिं त्वन ल एवेत्यर्थः इति वा ॥ एवं गुणविशिष्टमन्यदित्यजसि तर्ह्यग्नेः परो न्य-
 श्रेष्ठश्चेते को न त्रान्विताऽपि त्वेतत्सदृशो तिते जस्वी कोपि नास्तीत्यर्थः ॥ अत्रापि त्यागः संचितः ॥ तथा हि
 एष नामनुष्मान किंतु धराजगत्या आग्नेष्वादिशः पतिर्देवो वक्रिः रिति न वत्पानिणीयते किं यतो न त्रियते
 त्वया सत्पम वनिश्चितमित्याह ॥ अयं त्वच्चित्रानुरंजकोतिमहान्नि तरांते जस्वी न लोन किंतु तदाकाश साधारण न लान-
 सहजेयं कांति न वती त्वर्थः ॥ न लेट्टणविषये आजायस्पते जस्वित्वं तृणं त्रयवनतु देत्याश्रयी त्वर्थ इति वा ॥
 नैष धराजो गतिर्यस्याः स्या न वत्प्रा एष दीप्यमानो देवोऽग्निः किमु न निर्णीयत एव यतो न त्रियते अयं तव पति-
 र्न लोन न वतिकिंतु देसैराकांतते जासृण विशेष न लतुल्य इति वा ॥ यमपि देह एष धरा न्यवर्तां छुं गच्छां खुरे
 वज्रिति क्षिपति धराजो महिषः तस्य गत्यति न वायागतिस्तयो पलक्षितो धर्मरूपत्वात्पतिः पालयितो देव-

श्रीडापरोऽमरश्च ज्ञाननिर्णीयते इति नापितु निश्चित एव परं किमु न विद्यते। एष देवः धराजेन महिषेण
 कृतार्थाद्यमस्य गतिर्यस्या एवं नृताया दक्षिणादिशः पतिर्नापितु न वत्वेवेति किमु न निर्णीयत इति किं वानत्रि
 यते अपितु यमत्वेन निर्णीयो वरणीयश्चैतत्पर्य इति वा। अति ते जः स्वयं निश्चितं न लो गहनो नापितु धर्मरूप
 त्वा ऊहन एवा। न लगहन स पावाद्य चिरुपां यदि वै न मुक्तं सितार्हं तव लो न किं तु हानिरेवायतस्त
 वेतदन्यः श्रेष्ठश्च कतेरो वतरः। अपितु नास्मि वेत्पर्यः अयं न लो न किं तु तवाति महता मनानी प्राणानां
 लानो यस्मात्सोति महान लाजः सर्वेषां प्राणा एतदधीना अतस्त्वया त्वस्मिन् हते तव विर कालं प्राणानां
 न विष्यतीत्यर्थः अयं न लो न किं तदधीना अतस्त्वया यद्वा धर्मरूपत्वादतिशयितो महः स जायस्य स वा
 सावन लाजश्च ते जस्त्वत्वा द्विकृत्य इत्यर्थः यदि वै न तज सितार्हं तव वरः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतेरो पितु
 एतस्मिन् परित्यक्तेऽयं मे वमहां छत्रुरित्यर्थ इति वा। अथ च के जले न रति का निज लान्यं तर्ह्यस्मिन्निति
 वा कतेरो वरुणो वरो न विता। अत्रापि त्यागः सूचितः। तथा हि एष धराजगत्या दक्षिणादि धर्मरूपबुद्धि
 को न निर्णीयत इति न किं तु निर्णीत एवा न एव पतिर्न विद्यते किमिति वा। अयं देवो राको तते ज्ञान लः पि

ति ३
 ने १३३

यदि वै न मुक्तं सितार्हं तदन्यः श्रेष्ठश्च कतेरो वरो न रति पित्वे तत्सदृशोऽन्यो नास्तीत्यर्थः। धरायां जायते धराजानि स्थावरजंगमानि रतानि ते
 षां गतिर्जीवनोपायोजनं

ददेवो यमो नापितु यमा एव परं तव न ल वदानाति न लाकार धाराणादित्यर्थ इति वा। यदि वै न तज सितार्हं श्रेष्ठः
 सुखसमुद्भूतलो वरो न विता। वरुणपदो। एष धराजगत्या नृलो कस्य पतिर्न किं त्वयि ता लस्य। अत एव दे
 वः कांतिमान् अमरश्च वरुणः किं न निश्चीयते किं वानत्रियते। अयं न लो न किं तु महती न ल वत्कांतिर्यस्य सोति
 महास्तवन लानो नातीति शेषः। यः तस्य पतिर्न अपित्वपां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किं वानत्रियते
 अपितु निर्णीयो वरणीयश्चैतत्पर्यः अति महस्याति पूज्यस्मान लस्याग्रे रा ना कात्प नो यस्माद्देवो वरुणो हि ज
 लरूपत्वादग्निरिरो धित्यर्थ इति वा। यदि वै न तज सितदा तव वरः श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपित्वयमेव शत्रुरित्यर्थ इ
 ति। धरती धरो धर्ता जगतः पोषकः स चासावजश्च तस्य धराजस्य श्रीविल्लो गतिः प्रथममयनमाधारः जल
 तपतिर्न पितुं त्यतिर्वरुणः किं न निर्णीयते उदकं आपो नारा इत्यादिना श्रीविल्लो रित्यर्थः। अथ वयदित् एनं
 श्रीविल्लुः इ न स्वासी यस्तं श्रीविल्लु न के वरुणं त्यज सितार्हं तव लो न किं तु हानिरेवा तस्मात्तव कतेरो व
 रुण एव परः श्रेष्ठो वर इति वा। अत्रापि त्यागः सूचितः। तथा हि एष धराजगत्याः सर्वत्रिकारेण उदकस्य प्र
 ति आदिशो वा पतिर्वरुणो देवो नापितु स एवेति निर्णीयते किमु अपितु निश्चित एवा। यतो न विद्यते नार्य न ल

उत्त

लि

इत्यादितुल्यं यद्येनं त्यजसितर्हितवापिमहता मनानां प्राणानां लोचो जीवितासीत्यर्थः यस्मिन्निमुखसमुद्र
रूपे श्रेष्ठानलो वरो न विता न ल प्राप्तावेव तत्र प्राणनं नान्यथेति नाव । इत्यादिव्याख्यासु धिया योजनीया
अथ विस्तृतं यो यानं विता न ल पदो अर्थे नैषधराजस्य निषधदेश संबंधिनो राज्ञः निषधदेशो इवानां
लोकानां यो राजा तस्य वागत्याज्ञानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः क्रीडादियुक्तः राजावाना मनुष्या न ल किं न
निश्चीयते किं वा न त्रियते अपितु निषधाधिपो मर्त्य एवायं पंचमो न ल इति निश्चितव्यावरणीयश्च सत्यः ख
लुयस्मात् तवाति महान् अलान् विष्णुलान् न विष्णुः पृथिवीपतिरिति न ल स्य विष्णुत्वादित्यर्थः । खलुयस्मा
त्स्मत्सति यदि वो नृपुष्टवरा को दया एनं त्यजसितर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकोऽपितु नास्तीति न ल मेव हृणीष्यति
नाव न ल स्यात्पवरणे नृपुष्टवरा को दया एनं त्यजसितर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकोऽपितु नास्तीति न ल मेव हृणीष्यति
वो राजाना पितु न ल एवेति किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते पितु निश्चये वरोऽपितु नो नास्तीत्यर्थ इति वा नै नै २७३
षधराज एव गतिर्यस्यास्तया न वत्पामनुष्या एनं लो राजा पतिः किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते अपितु ऊनय
मपि कर्तव्यं । यद्येनं मुक्तसितर्हितवनिश्चितमति महान् अलान् मद्दुःखापं । यस्मादिता दृशान् कतेराव

लोचो

इति पितु नास्ति वेत्यर्थ इति वा । एष देवो न इन्द्रादि रमरो न किंतु न लो कस्य पति मनुष्या तिते जस्वी न ल इति किं न
निश्चीयते किं वा न त्रियते यदि वा यदे व रूपि नै स ज सितर्हि न लानो न किंतु हानिरे वा धरायां जायं ते धराजामनु
ष्या स्तेषां गत्या प्रकारेण स निमेषेन तत्वा दिलिगे नैष देवो नेति किमु न निर्णीयते तथा पतिरिति किमिति न त्रियते
निश्चितं नाम नुष्मानलो यो यदि वै नं त्यजसितर्हितवपरोऽप्यो वरश्च कतेरो लान् अपितु न त इरणत्पर
को पि श्रेष्ठः नौ लो नास्तीत्यर्थः । एष धरायां न लो केति सौंदर्या दजः काम इति बुद्ध्या प्राणिशो मनुष्या न लो
न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते । नि कटस्थाना मेधां वतुण मि तदा कारधारणा तस्मिन्
मंसौंदर्य मस्पतु सहज मिति दर्शन मत्रि एतार ततमं ज्ञात्वा एष न लो निश्चये वरणीयश्च सत्यः खलुयस्मात्
दा कारधारेण नातिमानां अनिल स लक्ष्मी काणमिन्द्रादीनां हनि परित्याग लानस्तवा कपटसौंदर्या स्ते न वर
णीया इत्यर्थः । इत्यादिव्याख्या यथा बुद्धिज्ञातव्या न ल पोटा गले राशि पिटु देव कपी श्वरे इत्यादि विख्याताः । इन्द्र
ति । अथ लावण्यः परमसौंदर्या सति स्थानं मानी मसुजा न ले विषयतां प्रेवक्ति देवः पतिरित्यादि वाचं दं प्रा
ग्निदक्षिणादिगीश्वरपाशानिः समो सह तुल्योऽश्वे एतेषां मपि वर्णयित्री प्रमाय निश्चितत्वं लिता स देहवशात्

प्राप्नुयच्छतिसतितद्वाजसंशिनैमीप्राप्पत्रिलाषिणिपंचमकोटिस्थिअर्थादात्मनिअर्थानिअयेनद्वे
 अर्थात्तैमीप्राप्नु॥एतस्मिंश्चतुष्टयेप्रतिबंधकेसतितीयमायाकथंकारं प्राप्तिअपितुनेतितस्पबुद्धि
 दन्तदित्यर्थः।मत्तानांविमर्तोसत्तांसदसदादिपक्षचतुष्टयेतांसम्यक्प्रतीतिनिषेधेधतिसतिअनेदसि
 क्षिरांसिनिपंचमकोटिमात्रेचतुःकोटिविनिमुक्तेसत्यतरेष्वेदततद्वेयथा लोकअर्थांनधनइतिवा
 र्म्येयं॥लोकःकौतुकदर्शी।मनस्विजाजनइयमेनंवरिष्यतीतिनिश्चयंअपंपंचमसत्पनलइतिवानि
 श्रयेनद्वे।पंचमकोटिमन्त्रिपुंवत्कर्मधारयेतिउवत्ता॥३॥उत्तिविशेषेणउत्तरपिसंदेहजनितं
 तापंवर्येति॥कैरिष्यतइतिकलिनाचतुर्थयुगेननलस्पपतिनवकारिष्यतेकरिष्यतीदोपरस्तुच
 यंवानलोयंवानलइतिसेदहउत्तरथवशब्दलेनतृतीययुगंउत्तरतांमुतनसुंदरीपुरस्तात्कले
 वमेवाउत्तरात्रपिपीउत्तरकालेवरिणानंतरंनलपराजवंकरिष्यतिद्वापरस्तुनेम्येनलंवरितुमेव
 नादादित्यर्थः॥तयोर्विरोधित्वेकारणमाह॥किलयस्मात्कारणात्द्वापरकलिश्चषष्पियुगेजगत्पा
 न्त्रलोकैर्नैमीनलयोत्पयमनेविवाहंनसेहेतेजानंतयोर्विवाहकलिर्यथानसोदातथानाविनंदाप

ने.१.३५

रोपिनसेहेयतःपिअनोरखले॥निश्चितेनलेविवाहोनवत्पेव॥संदेहस्तुप्रतिबंधकतस्मात्कलिवद्वापरस्ता
 पिविरोधित्वान्नमापीदितेतिपुक्तमेवेत्यर्थः॥द्वापरकलोवनेमीनलयोरनावाततयोर्विवाहंनसेहेतेतौइ
 त्यर्थः॥नलनिश्चयानवात्मातितमांस्तापमापेतिनावशब्दश्चवलेनेयसुक्तिःद्वापरसंशयेयुगमिति
 श्रगाकारिष्यतेस्पसिबुसीयुजासिधितिइद्विण्वद्वावादोन्नितीतिवृद्धिःपरिनवपरेनुवोनज्ञान
 इतियजोविकल्पितत्वाद्दोदरा॥३॥उत्तरंयन्नितीति॥परिमोहयमानामोहजनकावाणायस्येवंनृता
 ऽतएवइमंनैमीप्रत्येकमेष्टुइद्रादिनलपदेषुयुगपदेकस्मिन्नवकालेप्रथमपार्थकेनोत्कृत्यत्सा
 त्कंशंऊर्वनश्चयंवाऽनलइतिबुद्धेर्वैकैकस्मिन्विषयेतुल्यकालेप्रथमकरेणोत्कृत्यनृथ
 कप्रयत्नमाध्यामन्यादर्शीमुत्कंशंअस्मांजनयन्नितियावत्एवंनृतापंचमंस्वातस्मासापत्यंसप्रयोजन
 मुखावाणस्तांछीलयत्यस्पतिस्वीयवाणश्चितितियावत्एवंनृतापंचमंस्वातस्मासापत्यंसप्रयोजन
 त्यंयद्यापतंहितदातस्मिन्नेवावसरनत्वन्यदतिवयंजानीमहेउत्तरेदामहे॥एकस्मिन्नेलुगस्यपया
 येणैकेनेववाणजननेशेषाणचतुर्णावैयर्थ्यमेवस्मात्किमयंनलइतिनलत्वेनोपलक्षितेपुपंच

स्वपिप्रत्येकं पंचनिरेव वाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पंचानामपि बाणानां साफल्यं तदे-
 व जातमित्यर्थः। पृथगित्येवात्कंठाविशेषेण त्वात्प्रत्येकं पंचनिरेव वाणैः पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुराग-
 जनकावाणायस्य समद्वयं यदि निजबाणसंख्यायाः साफल्यमपि त्वत्पृथङ् इति वा। न लेख्यं पृथ-
 क् सोत्कंठां कुर्वन्मया एषु न लेख्येव प्रत्येकमुत्कंठां जनयन्नायाः त्रैमी प्रतियत्नः। परिमोहयमाण बा-
 ण इत्युच्यते यत्रापि हेतुगर्भं विशेषणं सन्निमीपंच स्वपि न लब्धेव सानुरागा नूदिति नावस्तिपि-
 तस्यमित्यपि च नावः। पंचस्वनुरागात्पाति त्रयसंग्रहः संग्रहितं पंच स्वपि परपुरुषतापरिहा-
 रेन लब्धेवानुरागात्परिहारः। उत्कंठयन् इत्युत्कंठते कामश्चैनामुत्कंठयति हेतुमति विवा-
 ताः पक्षांतरे तुत्कंठां कुर्वन्निजितत्करोतीति एतन्ना। विदन्स्त्वन्मूर्त्तमीनलेखात्सौ दयानि-
 नुरूपतेनानुरक्तानलेनुरक्तापरं रूपं दितोरिति नित्यर्थः। युतो निषधराज रुचो नल तुल्यकांती नदे-
 वानिंद्रादीन्त्यजती। यदि नलेखादितोरं रंयतीति हं स तुल्यरूपा निद्रादीन्नामस्य सत्ते तावत्स-
 क्तास्तस्मान्नलानुरागे रूपं हेतुर्न जवतीत्यर्थः। तर्हि कथमनुरक्तेत्याशंक्याह जन्मांतरं धिगतं

ने. १. ३५

सर्वतकर्म तस्यो विपाकः फलजनने मुखतीर्त जन्मातुत्पन्न एव कस्पदन कस्यापि प्राणिनो नुरागः क-
 वनकस्मिंश्चिन्प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यते सर्वतकर्म कृपादेव कापिकस्मिंश्चिन्प्राणिं विनर्त्तितथाच। सर्वज-
 न्मलक्षतलुत्ततविशेषादेवानपेक्षितान्यकारण विशेषेण नलनुरागस्यः समनूदित्यर्थः। नलनिश्चयानवि-
 पिरूपसोम्यसत्पि नल एवानुरक्ततया नलादि विष्टरूपोप्यन्यस्य दीयानुरागविषयानां नल किंतु नले एव-
 त्यर्थतिरन्यासतात्यर्थः। अनुरागजनने उच्यते अपि सर्वकर्मविपाको हेतुः इत्यर्थः। अरज्यतश्चाद्विवेक एव द्रव्यते-
 र्जित्वात्कत्र निश्रिये क्रियाफलविवक्षायां तदु। किति। सस्माराकामतरलाधीरामतिर्यस्याः सामरालके-
 शीकुटिलकेशी त्रैमी तत्र सनायासं देहावसरैवा इति मनसि विचार्य नैषधीयं नलसंबन्धिनं नलदूतकारि-
 णं अमरालयमरातं स्वर्गनिवासिनं देवाश्रयं बाहं संप्रति उद्दिश्य सस्मारे इति के सपतं हंसकस्मिन्मो-
 प्राप्यते। सकयः हंसः मया मरितः सामस्तन एषु मध्ये सत्पेनलं मद्यं कथयति विश्वास्यतया पृच्छति। त-
 व किमिति प्रथमं पृथक् इति चेत् तत्राह हियस्मान्नस्य हंसस्य गिरा पुरे वसं घट्टना काल इव नलं प्रत्यमिन्विषा-
 ॥ अदृष्टमज्जातमपि नलं हृत्पावसरैयथा हंसवर्त्तना नाहे जातवती तथा धुनापि नलनिश्चयानविपरमस्य

नो

सवचनानलंनिश्चिन्तोमीति। मदनपरवशेनेनाधीरत्वानलनिश्चयार्थमाप्तमंतं हंसं सस्मरित्वर्थः। प्राप्यते
 इत्यादिवर्तमानमाप्यइति लङ्निष्पद्यसंबन्धिनैषधीर्येनलत्वरणलक्षणकार्यमुद्दिश्यहंसं सस्मारेति वयोज
 नाकलेनेषधीयमिपठिनलेकिलनिश्चितं प्रत्यमीतियोजना। प्रियदूतचरतिमिति पाठोवा॥ ४०॥ एकैकमिति॥
 एषलैमीमहताआदरेणप्रयत्नेनमुक्तः एकैकं इंद्रादीनाएक्षतविलोकतविशेषजिज्ञासायाउनः२सानिप्रा
 यंददृष्टित्वर्थः। परंपरं वसुमधेकंचिदल्पीयांसमपिनेदंविशेषंनचनेवविवेद। अनेतरं ववक्ष्यामाणप्रकारेण
 रांकांशतेसेदेहपरंपरावितरतातचतीवित्तीर्यचउनस्तंछंकाशतंहरतावक्ष्यामाणप्रकारानिकयुक्तिनि
 नाशयतामनसाउयनेमीइदंवक्ष्यामाणवचनषेवेतस्ववाविचारयदित्यर्थः। उल्लेखितेउन्मादिनेनउन्मादवा
 म्पिक्तयसाआदरेणनेयेनवाप्रत्यकमीकृतितारतम्यंवनजानतीतिशंकाशतंचकरोतिउनस्मजति।
 ददातिचप्रत्यवमध्यवस्थितिचित्तोजवतितथयमध्यवस्थितवितान्ददितिनावः। वेदस्मृतिपाठितेनलङ् नेटी०५३
 ॥४१॥ तमेवविचारमाह। अस्तीति॥ जनस्पष्टिवंदमतिद्वेष्टंदावितिउद्धिः। प्रसिद्धास्तीपरंतत्रांतोप्रमाणप्र
 मितैकत्वेएकस्मिन्नेवचंदेविशेषयेनकत्वप्रत्ययस्मस्मिन्विषयेदिगंतयोर्नत्रप्रोतयोयच्चिपटीकरणीअवि

पीटयोश्चिपटयोः करणं अंगुल्यग्रेण निपीडनं तदादिर्यस्य कोचकामलादिदोषमदृगंतविपटीकरणदिदोष
 आदिः प्रथमाहितुरस्ति चंद्रयन्त्रांतो विपीठादिः हेतुयुक्तः। तथाप्रतिमापात्रादृशदोदृश्यमानस्यसुखादिप्रति
 बिंबस्याभिमानेपिप्रतिबिंबसुरणरूपेन्नातिरुनेपिस्वदस्यादृशादेत्सुपसमीपेयत्सर्पणंदर्पणसंनिधानंव
 निमित्तंअस्तीतिशेषः। दर्पणादिस्वरुद्धवस्तुमन्निधानादलीकमपिप्रतिबिंबंजासतइत्यर्थः। मिममुनरमीष्टु
 दृश्यमनिष्ठिनेदन्नेमएकस्मिन्नेलेविषयेयः पंचत्वसंख्याविक्रिष्टिबोधास्तस्मिन्विषयेनिमित्तनास्तीति॥ दिवंद्रव
 तो कारणमस्तीतित्रांतिर्युक्ता॥ एकोपिनलः पंचधावनासत इति तुमदीयान्त्रांतिः कारणानावाच्ययुक्तातस्मा
 दत्पएवैतेकेचननविष्यंतीतिस्वयमेवमंशयंचकारपहिउहाराचिनिनावः। अनिमानार्थादिदर्पज्ञानेप्रणय
 हिंमदीरिनिनिघंडुः॥ ४२॥ पक्षांतरमाहकिंचेति॥ वापक्षान्तिसंज्ञेसौप्रत्यक्षदृश्यः नेषधस्वकायसूहंशरी
 रंमसूहंविधायनिर्मायमपिपरिहासंप्रतारणक्रीडांतनोतिकिंयतीविलासी॥ एकोपिसौनलः एवमपिक्रीडा
 वशात्कायसूहंतनोतिनचनेकेचनसंतीत्यर्थः॥ किंनोतनोतिपाठकाकुः॥ कायसूहंरचनेस्पृशक्तिः क
 यमत्यंतआह। विशिष्टस्थानस्याविशिष्टज्ञानेयैरेवंविधायिकलाग्रंथतेषांवाचैर्नवबाहुल्यताद्वितस्तत्तत्पन

लस्यतुरगाशयवेदिते वस्त्रस्वर्गदयज्ञादिते वसाकायव्यूहविधानरूपाविद्यापिकिसुनविद्येते अपितुसापि
विद्यतएवेतिसंज्ञावना॥ विज्ञानेवेनचनुवदतिपाठेनुवः स्थानन्तस्मैत्यर्थः॥ परिहास उपसर्गञ्जीतिसूत्रेव
ऊलयदणादीधर्मावः॥ ४३॥ एकमिति॥ वापदांतरे इह एष्टु पंचसुमध्येत्रयमेकोमल॥ किं अन्यतम॥ द्विती
यः ऐलः उरुवरः किंमु॥ शिष्टं द्वयेत्रयेत्रयोश्चिनीकुमारो किंमु॥ एवमुक्तेषुतेषु पंचसु एव अहं नलमाहो किं
नलवहे अपितुतेष्वेवनलबुद्धिधारयामिनतुकायव्यूहरचनोदकएवनलः पंचधाजातमित्यर्थः॥ यतः रूप
धेयं नरस्यमौदयं वा कल्पस्यमीमतयापरमकाष्टोत्वेनमेष्टु सदृशो॥ सादृश्यादिमोहोयुक्तः॥ अन्यतम
स्वार्थपितमम्॥ सीमशब्देनांतःस्त्रीलिंगः॥ ४४॥ सर्वमिति॥ शिवरहनिः सद्ग्यावियोगविद्वलया मयामोयनिष
धाधिराजः प्रियः प्राणेशः इतस्ततः सर्वासु दिक्षु सर्वमपि स्वयं वरसमयात्प्रापिदृष्टः॥ यद्दानीं दृष्टं तमेव
शात्सर्वत्र सर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः॥ प्रतते किमित्यत आह॥ समयेन सः किमपि सैव विरहोद्भातता रूपादृशात्प्रा
तवती किं यद्विलसितेन पस्याः सामर्थ्येनालीकान्तमत्पान्नत्वान्यरपामि अपि सर्वदृष्टनेन वा योजनीयः॥ ४५॥ नैयुज
मुधेति॥ अथ पश्चांतरे अथवा मुधो मोहवशासती अहं वै च अस्ति द्वित्वं देत्यादिनेनेक रूपां अपरां कां कथं दधा

३

मिअपित्वेतदयुक्तमित्यर्थः यतः स्फुटं निश्चितं अयमीदृशः नलवा कल्पज्ञानरूपः संक्रंदनीदिनां इंद्रादीनां च
तुल्यं कपटः॥ तेषां मोयेवैषेत्यर्थः॥ हियस्मादमया हेमैवसरस्वतौ वैषां पुरोवस्थितानां संबंधिन्या गाथाः ब्रूमः इ
त्यादिवर्णनलोकास्तथातथातेनेन प्रकरेण ता गाथादिगधिपानिंद्रादीनापि स्पर्शंति श्रिष्टा ह्यस्य द्विरूपादा
नायथाशब्दे द्विर्जातयः॥ कपटोऽस्त्रीत्यमरः॥ ४६॥ एतदिति॥ एतस्मिन्मदीयामतिर्बुधेर्वचकैर्धर्मैकैपेवकेदं
द्रादिसमूहः तन्मध्ये स्थितेनाथममप्राणेशमनुजस्य मनुष्यस्य चिन्तिते निमेषरजस्य रश्मिज्ञानकुसुमत्वादिति
गंकथं नु कथमिव च कास्तु प्रकाशतां अपि त्विंद्रादिमाययानलरूपापि विद्रुस्यात्वादितवान्न प्रकाशद्रु
तियुक्तं मित्यर्थः॥ नलस्य स्वयमेव कत्वेपि छत्रिणा गच्छतीति न्यायात्स्वतुल्यं चैव च कत्वेपि तत्र सिद्धिः परि
हासवशाद्वा नलस्यापि चैव कत्वं युक्तं॥ एतद्राजमुद्रूपमानं स्वेदादिविद्रुमिति निन्नं पदं वा॥ हंतरेवेदो अमो
बहिर्मुखोदवाः धुनात्पत्करजोरेणुस्पर्शो यथा एव नूतानुयेषां तेषां लोको धुतर उस्त एतरेणु संस्पर्शरहित
तनुनामुखादिर्वेषां तानि स्विदराहित्यात्मानुष्यात्वनिर्मिषत्वादीनि देवत्वव्यंजकानि तानि प्राप्तिं विविक्तानि
किमिति नवहंति॥ ४७॥ धारयति॥ मयि न पयाता बद्धो युक्तानि परं नुना द्यते कथमित्यर्थः॥ बहिर्मुखपदं क

पारादित्यसूक्तं॥ नलचिह्नानामस्फुटत्वेपियदिदेवचिह्नानिस्फुटान्यत्रविष्यंस्तर्हिपारिषेष्मन्नलनिश्चये
 प्यनविष्यतामपित्वंस्फुटानीत्युच्यथापिमयानलोनिश्चेत्तेनशकातद्विनाव॥४॥यावद्वि॥अहंमहंय
 येनलंप्रयच्छेतेतित्रमराननलंयविकि॥अथवापूर्वापरितोषे॥तदर्थेनलप्राप्त्यर्थंतेषांनित्यार्चनादपिममा
 फलिनोप्रार्थितमददक्षिस्तिदेवैरलंर्यता॥एतावन्निदिनानित्यप्रजनादप्येनलंनप्रायश्चित्तधुनाप्रार्थ
 नमात्रेणकर्यदास्यंतीत्येवतत्प्रार्थिनमित्यर्थः॥किंविधैस्तेकंदर्पस्फोषणारम्यःशिलीमुखोवाणस्त्रिपाता
 त्यतनात्पीतःशोषितःकारुण्यनीरनिधिःरूपासमुद्रायेषांस्तानि॥अतएवगङ्गाणिगंगीरविलक्ष्णाणिपो
 रणिकठिनानितानियेषांमेवर्तते॥यस्माद्धेतुपिनित्यप्रजनेकामायततयाभिःरूपत्वादफलितैरित्यर्थःया
 विद्विर्म॥नदत्तफलैरितिचपागः॥फलशब्दादस्त्वर्थफलवहान्यामिनवृत्ततोऽसमासः॥४॥जिवावुपा
 लनेते॥इतिशार्ङ्गि॥हिदिशामीशादिक्यालालेखोदवाःनलोन्मःस्थानंयेस्यास्तांनलप्रनवांवावर्णश्चि
 यंरूपंशेनांप्रतिपद्यप्राप्पगुहावतांसौंदर्यादिगुणः॥युक्तानामपिबोयुष्माकंपरेषामुपकृतिरूपकारणवत्
 तताद्विद्यतेत्येषांतेप्रतिनस्तिषांजावस्तत्वंकथंवाक्यतोवाहेतोरसंगतंनष्टं॥स्वयमुपकारकत्वानावेपिस्वा

नेरी३१२

निलक्षितायामयिनवितुर्ध्वंरूपकारिणेनलस्याप्यकारेष्टेसौंदर्यादिगुणगमनात्परोपकारित्वमयागतैतन्न
 दविषयेकथंविनष्टमित्यर्थः॥नलकारधारणदेतावतीमत्यतारणकिमितिप्रक्रियतइतिनाकोकेषामिचपूर्वमि
 श्रुतशब्दाःपरुषाएवाज्ञानवशादंधास्तएवकपात्रतिगंगीशापूर्वस्वाःकपास्तिषुपतनात्तदधीनत्वात्तुल्यवि
 शेषलेखनीनृत्तनलप्रनवांरेखावर्णश्चिर्यलिप्यक्षरशोभांप्राप्पमुद्रत्वादियुगयुक्तानांदोरकयुक्तानांवाक्स्व
 कानांयथावाचकपाठकाद्युपकारकारित्वमस्तंगति॥पूर्वस्वपूर्वत्वोदोपकारानावातरदन्येषांवासमर्पणा
 दित्यर्थः॥कपयत्तिज्ञानामपिउक्तानामनुपकारकत्वमव॥प्रतिपद्यस्थितानामपिसमानेकर्तृकत्वात्॥४॥यस्य
 ति॥इत्यरेणयस्यप्राणिनःललाटपेदयदयोग्यमनुचितमपिअलेखिलिखितंतदयोग्यमपितस्ययोग्यमुचि
 तमर्थंअपास्यप्रतिरूपस्याहेतुत्वात्योग्यसमर्थपरित्याज्यतत्परिहारिणस्वयमेवनेवेदितियावत्त्रितायो
 यग्यतयाकार्यकारणत्वमितिइहजलानेकत्वमंदेहेननिश्चयार्थयांवासनोयुक्तिमहंरुदविर्द्वयीधा
 रयेयमाकावासानायुक्तिनवत्वपित्वेवविधायुक्तिर्नास्ति॥विज्ञेयान्यथाकर्तुंविचारितेपिललाटपट्टलिखिता
 दन्यथाननवतीत्यर्थः॥योग्यमपास्यायोग्यमेवनेवतीत्यत्रदृष्टान्तमाह॥यतो जलयमंनोजंअर्कतिपिरुधे

दपि स्वर्यकिरणे दाहने एति हि मे सुपुनर्दाहं गच्छति ॥ उल्लस्येति दाहकं शीतस्पर्शास्तु दाहग्रामक इति लोके
 दृष्टं तदिदं विपरीतं ज्ञानमिति विरुद्धकार्येति ते विषमं न लस्य मवाल लोटेय दीश्वरेण योग्यमेव लिखितं
 हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय तस्य ममदा योग्यमेव न विष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्याम्यपि तु न कमपी
 पि देवानां न कोप्याय राध इति नावगा ॥ ५० ॥ बर्हि कल्पद्रुमो यावता मिति तत्राह ॥ इच्छमिति ॥ इह न लेक
 त्वपि मये वा इच्छमेनेन लाने कल नवनं प्रकारेण यथायादृ कममानाग्यं न लानि श्रयाद्यो देवानां वाद
 रपते अनेन हेतुना प्रकारेण वासोति वदात् कल्पद्रुमोपि त्वत्तु निश्चितं मयानलं याश्च माना मत्समीप्र
 तिबद्धस्तुष्टि रतिकार्येण संकुत्तरे न वतीत्यहं मन्यो किं नूतं संकोच एव संस्कारं संतापो यथा एवं विधा
 निदलानि रिसलयानि वज्रं गुलियो येषां मेवं नूतोः पक्षवा एवाय पाणयः ॥ इह स्ताग्राणिये मेवं नूतः अने
 क नूत एवं नूतो न वत् अन्यस्यापि बद्धमुष्टि रंगुलयः संकुचिता न वतीति कल्पित दानं शीलोपि स दनाय
 वशात्तमां प्रत्यदो ते वने वेदिति नावगा ॥ अदा त्वनिश्चयात्स्नवतीति वत्तमान प्रत्ययः ॥ ५१ ॥ देवा इति ॥
 अथ वा इह स्वयं वरे एति उपचसुम अवायो वैरि मे निः सत्य नलः तत्त्वता वक्तुना सि अतस्तत्त्वतां मा

ने ॥ ५१ ॥

लोनिवेशय निक्षिपे तुक्ता देवाः सरस्वत्याः करे चरण माल्यं वरुण मधुकमालो अर्पयेददामीति संता
 वना स्वयं मे वैतदुषयति ॥ एवं क्रियमाणेति ॥ खाद्वी मयाम रवलु जां देवानां मिंद्रादीनां द्विषती वैरिणी कृतास्या
 न्या ॥ तन्माया प्रकटनादित्यर्थः ॥ न वतुना मसात द्वैरिणी स्वकार्य सिद्धिस्तु सा भ्येत तत्राह ॥ तु पुनर्मुक्तं तुल्यायाति
 निः साराय स्वस्मै स्वरूपाय अकिं चित्करात्मकार्य सिद्धये बंधुरं न सुकृन्मभ्ये ॥ तिष्ठेष्टां देवी न विदुमि ममय
 किं सिद्ध वतु परंतु देवदेष्टरूपं मित्रं विधातं न करामीत्यर्थः ॥ अन्वापि संगं इह स्मृण र्थं रत्नं न विनाशयति
 द्विषती द्विषो मित्र इति ज्ञातरि उगी त्वान्दी संमुख वनु जां द्विषः शत्रु वेति षष्ठी ॥ पशाय इति ॥ अमी उपच
 सुन वत्सु मध्ये परमार्थ नलः सत्यः नलः स्यात्समम चरणाय माला मंगी करोति इत्येवं प्रकारेण इ
 तुक्ता चिति वायधेनां च माला तत्र ते उमध्यतं सत्य नलं प्रापयामि तत्पुनर्लज्जो विस्मय कथं क्वे अपि
 त्वेवं कर्तुं मयुक्तं यतः उगाति सर्वस्मिन्मना जने शृण्वति सति हा कष्टं विडं बलज्जात्पागादति परिहा
 सं न विष्यतीति शेषः ॥ सर्वेषां समरूपं मेवं वने लज्जा व्यागात्सर्वेषु पृष्ठति ष्यतीत्यर्थः ॥ हीति रेवेद ॥ हिय
 स्मादर्थे इ रेवेद इति वा इति वेति समुदायः प्रकारे यद्विचेति वा ॥ पश इति ॥ इति रेवेद इति ॥ इति रेवेद इति ॥

म्यंनजनइतिनमिषशेषः पंचसुमधोअंत्यः पंचमो नैषधः ममवेतः कस्यहेतोः केन प्रकारेण न सु
 धानिरमृतेः स्वंपयति आलुनुमिवकरोति। रूपसाम्ये सत्यपेक्ष एवमममनसो यतोराचते तस्माद
 यमेव सत्यनलोचविषयित्वाऽयः। सत्यनलत्वज्ञापकं निरूपाधिकपरमप्रेमसंवादं दृष्टं तेनान्यथ
 यति। प्रथमेति। वार्धवायुक्रमे तत्प्रथमचरमयोरादिमंतयोः। शब्दयोर्वर्णैरेकैरे साम्ये मैत्र्या सत्या
 मपि। वरमेवपश्चात्पि शब्दे अनुप्रास इत्यनुप्रासलाटानुप्रासारव्यः। शब्दालंकारकांतानां विलासज
 द्वासश्च मत्कारो विलसति विशेषेणो नते। वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्या नायासागतत्वाद्वितीय
 स्य तु सदृश्यपश्चाद्गिरिप्रयत्नसाध्वत्वाच्चर्यमेवप्येद्येनुप्रासत्वं स्फुरतितथापि द्वितीयसाहित्यप्रथमे
 पियथानुप्रासत्वमस्ति तथासुंदरांतरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमानतयेवपंचमश्चेतसेराचतेनत्व
 त्रमत्यत्वप्रयाजकमतः सर्वे अपितुल्या एवेति तावती। अत्रार्थमेव श्लोको दृष्टांतः॥ अत्रत्ययोरेक
 प्रथमशब्दयोर्वरणसाम्ये सत्यपि चरमे चरशब्दे एवानुप्रासातिशयो न प्रथमइत्युक्तेनानुप्रास
 प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरमएवानुप्रासातिशयो न प्रथमइत्युक्तेनानुप्रासः दृश्यतेन तथा

ने-रीउ

प्रथमइत्यर्थइति वा॥ यद्वात्राद्यपादचतुर्थयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादे। अनुप्रास
 नासां विलासविलसति॥ उनयोरपि अनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थे अनुप्रासनासां विलास इत्युक्ते स्तत्रै
 वानुप्रासत्वं न तु प्रथमे। सत्ययतीति मित्वपेक्षेऽस्त्व। कस्यहेतोः पृष्टीहेतुप्रयोगइति पृष्टी॥ ५४॥
 इतीति॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यतउत्पद्यमानात् विकल्पान् अनेकशंकावलंबनबोधान् दो
 षोद्भावेन न सत्यजंती दमयति क्वचिदपि पदे निर्यायं निश्चयनामसादपंचसुमधो कस्मिन्नपि उमि
 नलनिश्चयेन प्रोपति वा॥ अथ पश्चात्तनलनिश्चयानावात्परितोपनास्कंदिधोऽनोन्ततत्रानंदोयस्य
 परितोपनात्तत्वास्कंदितोऽप्राप्तत्रानंदोयेनैवं नूतं वास्यामुखं कर्तुमिदरेण सूर्येण रवितः अवस्कंद
 : परान्नवायस्यैवं विधं डंडुनिंदनिः प्रनदिनचंद्रमदृशमर्हदित्यर्थः आस्कंदनमास्कंदः परान्नवापरितो
 पेनयत्रास्कंदसमं यातोयस्यैवं विध्वानंदोयस्य तितारकादिवा इपसिद्धि॥ ५५॥ श्रीहर्षमिति। अ
 र्द्धं पूर्ववत्त्वाद्वात्पादभूतिमदृश्यदृष्ट्या द्वादीपि स्वादुरमोत्यन्तधारेकेत्यंतमधुरज्जवार्थसहि
 तेनयोदत्रात्तयात्रादिशोऽनिधेयः सर्गाव्यगमत्समाप्तइत्यर्थः॥ वरमत्र। व्याड्परित्यापैरमइतिप

रस्मैपदं॥५६॥ ॥इतिश्रीविदरकरोपनामश्रीमन्तरसिंहपंडितात्मजनाथयणकृतेनैषधीय
प्रकाशित्रयोदशाःसर्गाः॥समाप्तः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

दुर्निरीक्ष्यः

$$\frac{91}{9}$$

त्रे.दा.उरि